

ORTA ASYA MAHALLİ
TÜRK HÜKÜMDAR VE ARİSTOKRATLARI
ARASINDA İSLÂMİYET: *İLK MÜSLÜMAN TÜRK*
HÜKÜMDARLARI (EMEVÎLER DEVRİ)

Prof. Dr. ZEKERİYA KİTAPÇI

GİRİŞ

Müslüman olan Türk hükümdarlarından bahsederken akla herhalde ilk gelen sîma büyük Karahanlı hükümdarlarından *Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han*'dır (901-955). A. S. Buğra Han'ın İslam dinini kabul ve onu Türk Hakanlığının resmî dini olarak ilan etmesi Türk milleti ve tarihi için adeta bir dönüm noktası olmuştur. Artık bundan sonra Doğuda İç Asya'nın yayla ve bozkırlarında esmeye başlayan bu ilâhî fırtınanın cezbesine kapılan göçebe Türk boyları, büyük kitleler halinde yeni dine girmişler ve çok kısa bir zaman sonra da İslâm dünyasının siyasî ve askerî nizamına hakim olmuşlardır.

Halbuki, diğer taraftan Türklerin Ceyhun havzasında bir harb ortamı içinde müslüman Araplar ve İslam dini ile ilk temasları İslamın ilk devrelerine kadar gitmektedir (22/642). İranîlerle Tûranîler arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilen Ceyhun nehrini geçerek Türk yurtlarını fetretmeyi tasarlayan *Ahnef b. Kays*'ın hiçde beklemediği bir anda karşısına çıkan *Türk Hakanı*, Arap generalini çok sıkışık ve zor bir durumda bırakmıştır. Aradan geçen ve yaklaşık üç asır devam eden bu uzun süre zarfında Türk toplumunu ve tarihini yakından ilgilendiren bir çok siyasî ve dinî gelişmeler olmuştur. Bunlardan en önemlisi Aşağı Türkistan'da yaşayan ve yerli halkın büyük bir çoğunluğunu teşkil eden Türklerin çok önemli bir bölümü ile mahallî Türk hükümdarlarının ilk önde gelenleri müslüman olmuşlardır.

Bu inkişaf nasıl olmuştur? Önce, İslâmîyet siyasî fetihlerle birlikte Ceyhun nehrini geçerek Orta-Asya'nın iç kısımlarına yayılmaya başlamış-

tır. Ancak bu ilk merhalelerde ve bir harb ortamı içinde başta mahallî Türk Hanları olmak üzere, Türklerin İslâm dini ile ilk temasları, onların bu yeni dine karşı reaksiyonları olumlu ve olumsuz yönleri ile ayrı bir inceleme konusudur. Fakat şu da bir gerçektir ki, İslâm hidayet fırtınası İç Asya'nın yüksek yaylalarında esmeye başlamadan çok daha önce İslâm dini Baykent, Buhara ve Semerkant gibi Aşağı Türkistan'ın mamur ve müreffeh şehirlerinde çok köklü bir şekilde yerleşmiş ve Türklerden hiçde azımsanmayacak kadar büyük bir kitle müslüman olmuştur. Öyle tahmin ediyoruz ki, bu ilk müslüman ve İslam olmanın Arap valileri tarafından çilesini ve ızdırabını çeken ilk Türkler daha sonraki devirlerde İslâmiyetin büyük Türk boyları tarafından benimsenmesi ve kabul edilmesinde adeta bir *maya* rolünü oynayacaklardır.

İslâm dini bir taraftan da Aşağı Türkistan'da meskun Türkler arasında büyük bir hüsnü kabule mazhar olurken, diğer taraftan mahallî *Türk Hanları ve aristokrat* tabakaya mensub birçok kimseler tarafından şu veya bu nedenle benimsenmiş ve onlar birbiri arkasından müslüman olmuşlardır. A. S. Buğra Han'dan çok daha önce Orta Asya mahallî Türk hanlarının nerede ise hemen hepsi ihtida ederek yeni teşekkül eden bu İslam toplumuna katılmışlar ve büyük bir uyum içinde yaşayıp gitmişlerdir. Bunlardan *Bazgis* ve civarının hükümdarı Türgeşlerden Nizak Tarkhan (644?-709), *Toharistan* hükümdarı Yabgu By (? - ?), *Buhara* hükümdarı Tuğ Şad (707-739), *Cürcan* hükümdarı Sul-Tekin (650?-719), *Soğd ve Semerkant* hükümdarı Ahşit Gurek (709-745?), *Uşrusana* hükümdarı meşhur Kara Buğra Han'ın oğlu Kâvus (740?-820?) ilk devirlerde müslüman olan Türk hükümdarları silsilesinin ilk akla gelen mümtaz simalarındandır.

Büyük Türk Hakanı ve Arapların despotik idaresine karşı senelerce çok çetin mücadeleler veren Sulu Han (712-738)'in bile, bu araştırmamızda ilk defa ve çok ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulduğu gibi, eğer şartlar biraz müsait, yani müslüman Araplar ona biraz daha makul yoldan yaklaşabilmiş olsalardı, nerede ise ihtida edecek ve geleneksel Gök-Tanrı dinini bırakarak müslüman olacaktı. Bu takdirde A. S. Buğra Han'ın, müslüman Türk halkının maşerî vicdanında kurmuş olduğu manevî taht üzerinde *Sulu Han* oturacak ve bu *ilâhî kasırga* Türk yurtlarında ve göçebe Türk boyları arasında çok daha önce (yani iki buçuk asır) esmeye başlayacaktı.

Bu arada temas etmek istediğimiz bir durum daha vardır. O da ihtida eden bu mahallî Türk hükümdarları ve onların dinî hayatlarının, H.

A. R. Gibb ve J. Wellhausen gibi daha bir kısım tarih otoriteleri tarafından hâlâ münakaşa konusu olmasıdır. Onlara göre mahalli Türk hanları, daha açık bir ifade ile müslüman Arap valilerine hoş görünmek, taç ve tahtlarını hiç olmazsa bu şekilde korumak için müslüman olmuşlar veya müslüman imiş gibi görünmeyi tercih etmişlerdir.

Halbuki bunlar arasında A. S. Buğra Han gibi İslâm dininin heyecanını bütün kalbi ile duyan, müslümanlığında son derece samîmî hükümdarlar da vardır. Meselâ *Sul Tekin* bunlardan biridir. Hayatını bir cihad ruhu içinde geçirmek istemiş ve bu hususta Emevîlere isyan bayrağını kaldıranlara katılmış hatta ölümü bile göze almıştır. Yine bunlar arasında, müslüman olmuş ve kendi halinde pasif bir hayat yaşamış, belki de öyle yaşamaya mecbur olmuş Türk hükümdarları olduğu gibi Arap valilerinin çekindikleri ve hiç bir zaman itimad etmedikleri Türk Hakanları da bulunmuştur. Hatta bunların müslüman Arap valileri tarafından şu veya bu nedenle boyunları dahi vurdurulmuştur. Meselâ Bazğis hükümdarı *Nizak Tarhan* bu şekilde *Kuteybe b. Müslim* tarafından hiyanetle öldürülen bedbaht bir Türk hükümdarıdır. O'nun müslümanlığı bile Kuteybe'nin hiyanetine engel olamamıştır. Diğer taraftan Türk hükümdarlarını daha da pasif olmaya iten sebeplerin başında İslâm dininin yayılmasını bir devlet politikası olarak hiç bir zaman kabul edememiş olan Arap zihniyeti ve idaresi gelmektedir.

Yukarıda, ihtida eden Türk Hanlarının İslâm dinini yaymada pek o kadar aktif ve heyecanlı olmadıklarını söylemiştik. Bu sadece Türk Hanları için değil, Arap vali ve devlet adamları için de geçerli bir hükümdür. Horasan'a gönderilen Arap valilerinin hemen hepsi, ilk *sahabîler* devrinde gördüğümüz *gayreti diniyyeden* çoğu kere yoksun oldukları gibi, müslüman olanlara pek fazla bir iltifat ve ilgi de göstermemişlerdir. Bunun her iki taraf için başlıca nedeni siyasî ve sosyal olayların baş döndürücü bir şekilde bütün şiddetiyle devam etmesi, özellikle Araplar için ekonomik çıkarların her nedense duruma hakim ve önemli bir tercih nedeni olmasıdır. Durumun daha acı ve fakat gerçek yönü, Arap idarecilerin, müslüman Türk hükümdarların İslamlığına bir türlü inanmamaları idi. Daha açık bir ifade ile Türk Hanlarına müslüman oldukları halde, onlar yine eskisi gibi hâlâ "kâfir", "münafık" "fasık" "Allah düşmanı" gözü ile bakılmış ve onlar hakkında böyle yakışıksız sözler söylenip durmuştur. Bu olumsuz düşünceler Emevîler devri boyunca aynı minval üzere devam edip gitmiştir. Ne yazık ki, bu sadece müslüman olan Türk Hanları için değil, İslâm dinini kabul

etmiş Türk halkı içinde aynı tavır ve düşünceler hakim olmuş aynı ittihamlar yapılmıştır.

Fakat buna rağmen Arap valileri, Türk hükümdar ve prenslerinin yine de müslüman olmalarını istemişlerdir. Zira onlara göre, müslüman olmak toplum ve idarede aynı hak ve şahsiyete sahip kişiler olmaktan ziyade, müslüman Arap valisinin itaatı altına girmek ve bir problem olmaktan çıkmaktı. Bu bakımdan Arap valileri Kuteybe b. Müslim'in dışında her nedense kitle ihtidalarını pek fazla desteklemedikleri ve müslüman olanlara birçok engeller çıkardıkları halde, bunun tam aksine, mahallî hükümdarlar ve aristokratlar arasında İslâm dininin kabulü ve yayılması için kısmen de olsa teşvik, hatta telkinlerde bulunmuşlardır. Bu kadarı bile mahallî Türk Hanlarının hemen hepsinin nerede ise müslüman olmalarını sağlamıştır.

Bu arada *Aşağı Türkistan'ın* (İslâmî kaynaklarda Maveraü'n-Nehr) *Türklüğü* ve *Türkleştirilmesi* üzerinde birkaç satırla da olsa durmamız gerekmektedir. Bize göre Aşağı Türkistan gerek coğrafi konumu gerekse ahali bakımından uzun tarihî seyri içinde Orta-Asya'nın daima hinterlandı (yumuşak karnı) olagelmıştır. Ceyhun nehri ise A r î kavimlerle T u r a n î kavimler arasında gerçekten de *geleneksel bir sınır* olmuş ve bu özelliğini bütün ilk ve ortaçağlar boyunca sürdürmüştür.

Bu bakımdan İslâmî fetihlerden çok daha önce bölge büyük ölçüde Türkleştiği gibi, büyük şehir ve kasabalarda da küçümsemeyecek derecede yerleşik hayata uymuş Türk varlığı teşekkül etmişti. Diğer taraftan, *muharip unsur*, ise tamamen Türklerden oluşmaktadır. Türk askerî aristokrasi Araplarla olan mücadelede ve olaylara yön vermede bütün Emevîler boyunca hakim rol oynamış, ne İranlı ve ne de diğer unsurlar pek fazla bir varlık gösterememişlerdir.

Mahallî hükümdarlıklar ise tamamen Türk asıllı hanedan ailelerinin elinde bulunuyordu. Hatta onlar bölge sakinlerinden çoktandır *vergi* almaya bile başlamışlardı. Aşağı Türkistanın Türkleşmesinde, şüphesiz Orta-Asya Türk Hakanlarının bölgeye doğru yönelttiği sürekli akınların yanısıra tarihi "İpek-Yolu" nun da çok önemli tesirleri olmuştur. Bu bakımdan bir kısım batılı yazarların iddia ettikleri ve Arapça kaynakların, Maveraü'n-Nehr'in Araplar tarafından fethini izah sadedinde kullandıkları "et-Türk" ve "el-Etrâk" kelimelerinin "acem" *yerli olmayan ahalî* anlamına geldiği yolundaki görüşlerin tarihî realitelerle hiçbir ilgisi yoktur. Bu kabil iddialar Aşağı Türkistan'daki Türk varlığını inkâr ve Türk coğrafyasını daraltmak gayesinden başka bir şey değildir.

I. BÖLÜM

MÜSLÜMAN OLAN İLK TÜRK HÜKÜMDARLARI

I. NİZAK TARHAN; BAZĞİS VE CİVARI HÜKÜMDARI (26/644?-91/709)

a-*Nizak Tarhan'ın İlk Yılları*: Emevîler devrinde Aşağı Türkistan'da müslüman olan ilk Türk hükümdar ve aristokratlarından bahsederken her şeyden önce üzerinde durmamız gereken şahsiyetlerden biri şüphesiz Nizak Tarhan'dır. Müslüman olan Türk hükümdarlar silsilesinin ilk halkasını teşkil etmektedir. İslâmî fetihler sırasında (VIII. asrın başı) *Bazğis* te kartal yuvasını andıran bir üss kurmuş ve çok geniş bir mıntıkayı da nüfuzu altına almıştı. Bazğis merkez olmak üzere *Merv* ve *Herat* arasında kalan, *Toharistan* da dahil olmak üzere birçok bölgeler onun nüfuz sınırları içinde kalıyordu.

Bu devirde yetişmiş ve olayların gelişmesini yönlendirmiş diğer bir kısım Türk aristokratları gibi, Nizak Tarhan'ın da çocukluğu, ilk gençlik yılları ve müessir bir şahsiyet oluncaya kadar geçirdiği merhaleler hakkında pek fazla bir bilgimiz yoktur. Fakat büyük Gök-Türk İmparatorluğu'nu oluşturan ve sonraları batıya doğru çekilen *Türgeş*lerden olduğu bir gerçektir¹. Taberî'nin çok önemli rivayetlerinden O'nun Toharistan'ın yine Türk asıllı diğer bir hükümdarı *Karluklardan Cabağu Yeh* (جبغويه) *Yapagu Bey* 'in kölesi olduğu², yani onun maiyyetinde yetiştiği anlaşılmaktadır.

O'nun ismini bir kurtarıcı olarak ilk defa Sasanî hanedanının bedbaht hükümdarı *Yezdücerd III.*in başına gelen felâketler dolayısıyla duymaktayız. Taberî'nin daha ayrıntılı olarak naklettiğine göre, *Yezdücerd Nihavend* bozgunundan sonra (642) sığınacak bir yer bulmak için en sonunda *Merv*'e geldiğinde Nizak Tarhan'dan gelişen Arap tehlikesine karşı ittifak ve muhaliflerini (kardeşi *Ferruhzad* vs.) bertaraf etmek için yardımda bu-

¹ İbn A'sam el-Küfî, K. el-Fütûh, Topkapı, no, 2956, II. 133 a. 133 b. «ترك الترقشي صاحب باذغيس» Türgeşler hakkında daha geniş bilgi için bkz; Kafesoğlu, İ., Türk Millî Kültürü, Ankara, 1927, s. 120-125. Togan, Z.V. Türkistan ve Yakın Tarihi, İst. 1947, I.s. 53-54. Ögel, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara, 1971, s. 65-67. Sümer, F. Oğuzlar, Ankara, 1972, s. II.

² et-Taberî, Tarihu'l-Umam, Tah. M.E. İbrahim, Beyrut, 1967, VI. s. 44

«وجبغويه ملك طخارستان ونيزك من عبده»

lunmasını istedi. Bunun üzerine ordusu ile birlikte Merv'e gelen Nizak Tarhan, Yezdücerd tarafından H a l e s d a n (حلسدان) denilen bir mevkide coşkun bir sevgi ve tezahüratla karşılanmıştır (31/651)³. Fakat daha sonraları bu münasebetler süratle kötüye doğru gitmiş, o kadar ki Nizak Tarhan'la Yezdücerd arasında silahlı bir arbede bile çıkmıştır.

b-*Nizak Tarhan'ın İlk Mücadeleleri ve Müslüman Oluşu*: Nizak Tarhan'ın müslüman Arap valileri ile ilk ciddî temasları elimizdeki bilgilere göre hicrî 51/671 yılında Horasan'a vali olarak gönderilen Rabi' b. Ziyad el-Harisi ile başlamıştır. Rabi', Horasan'a gelince Belhi barış yolu ile ele geçirmiş, zorla Kuhistan'a girmiş ve o civarda kendisine mukavemet eden bütün Türkleri de öldürmüştür. Bu Türklerden sadece Nizak Tarhan'la baş edememişti⁴. Fakat Ona en büyük darbe çok daha sonra, Haccac b. Yusuf tarafından Horasan'a vali olarak gönderilen Yezid b. el-Mühelleb (701-704) tarafından vurulacaktır.

Yezid, Horasan'a vali olarak geldikten sonra, daha birçok Arap valilerinde de görüldüğü gibi civarın mamur ve zengin şehirlerine baskınlar düzenlemek ve dolayısıyla büyük ganimetler elde etmek hırslında idi. O sıralarda Nizak Tarhan'ın daha ziyade bir üss olarak kullandığı Bazğis zenginliği ile ün salmıştı. Zira, Nizak Tarhan bütün servet zenginliğini bir kartal yuvasını andıran bu kalede saklıyordu⁵. Mühelleb her ne kadar şecaati ile meşhur bir Arap valisi idiyse de, Nizak'la açık bir harbe tutuşmayı göze alamamıştır. Ancak O'nun peşine birtakım gözcüler koyarak Bazğis kalesinden ne zaman ayrıldığını bildirmelerini istemiştir. Nizak'ın bir ara Bazğis'ten ayrıldığını haber alan Mühelleb, oraya derhal bir baskın düzenlemiş, geçitleri tutarak şehri kuşatmış ve Nizak'ın yıllardır yığıdığı bu servet ve zenginliklerinin hepsini ele geçirmiştir. Türk hükümdarı döndüğünde artık yapacağı pek fazla bir şey kalmamıştı. O kadar ki, şehre yaklaşması bile mümkün değildi. Mühelleb bununla da yetinmedi, çok gafil avladığı bu Türgeş asıllı hükümdar ile ağır bir anlaşma yapmış ve *ancak ehl ve iyalini* buradan alarak çekilip gitmesine müsaade etmiştir. Kabab b. Maden el-Aşkarî bu hiyanetle ilgili olarak bir şiirinde şöyle demektedir:

«نَفَى نَيْرِكَا عَنْ بَانَ غَيْسٍ وَنَيْرِكُ — بِمَنْزِلَةِ أَعْيَا الْمُلُوكِ إِغْتَصَابَهَا»

³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, Beyrut, 1965, II. s. 121. krş. et-Taberî, V. s. 297.

⁴ et-Taberî, VI. s. 286.

«واقبل نيزك فلقبه يز دجرد بالزامير والملاهي»

⁵ et-Taberî, VI. s. 386. İbnü'l-Esir, IV. 496.

*Nizak, Bazğis'ten sürülmüştür, Heyhat! O Nizak ki
Hükümdarların bile ele geçirmeleri çok zor bir yerde idi*⁶.

Bu kötü beklenmedik olaylardan sonra Nizak Tarhan'ı Soğd hükümdarı Tarhun'un yanında görmekteyiz. Şöyle ki Taberî hicrî 85/704 yılı olayları arasında âsî ve Türk büyüklerine sığınmak için emrindeki bir kısım askerleri ile birlikte bir şehirden diğer bir şehire göç eden *Musa b. Abdullah b. Hazim*'in maceralarından uzun uzadıya bahsetmektedir. Musa b. Hazim, Soğd Hükümdarı Tarhun'a sığınmış ve büyük ikramlar görmüştür. Fakat daha sonra araları bozulan ve Tarhun'a karşı da kıyam eden bu âsî Arap valisinin tedibinde Nizak Tarhan'da yer almış ve büyük yararlıkları dokunmuştur⁷.

Fakat sonraları Nizak Tarhan'ın değişen ve gelişen bir kısım olayların yardımı ile eski karargâhı olan Bazğis'e tekrar döndüğü anlaşılmaktadır. İşte bu sıralarda Nizak'ın dinî hayatını ilgilendiren beklenmedik gelişmeler olmuştur. O, müslüman Arap valileri ile olan bu değişik ve sürekli temasları sonucu töreyi terkederek İslâm dinine girmiştir. Nizak Tarhan'ın İslâm dinine ne zaman ve kimlerin delaleti ile girdiği hakkında henüz fazla bir bilgi yoktur. Ancak Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğinden çok daha önce müslüman olduğu bir gerçektir. İbn A'sam el-Kûfi, henüz neşredilmemiş yazma eserinde onun hakkında açıkça şu beyanda bulunmaktadır:

«نيزك الترقشي وكان تركياً غير انه اسلم على يدى بعض ولاة خراسان مع ذلك شريراً غدرأ»

“Nizak et-Türgaşi, Türk asıllı idi. Üstelik bazı Horasan valilerinin telkini ile müslüman da olmuştu. Bununla beraber O (kimsenin baş edemeyeceği kadar da) belalı bir kimse idi”⁸.

Öyle tahmin ediyoruz ki, O belki de devrin gözü pek adamlarından biri olması yanısıra Türk büyükleri ile fevkalade iyi münasebetleri, hatta bir Türk hanımı ile evli bulunan *Osman b. Mesud et-Temîmî*⁹ veya *Yezid b.*

⁶ et-Taberi, IV, 387.

⁷ et-Taberi, IV. s. 398 vd.

⁸ İbn A'sam, II. 133 a.

⁹ İbn A'sam, 134 b.

«عثمان مسعود التميمي وكان متزوجاً الى الترك»

Mühelleb vasıtasıyla müslüman olmuştur. Zira Yezid b. Mühelleb zamanında müslüman olan Aşağı Türkistan aristokratları ve prensleri arasında ilerdeki sayfalarda üzerinde daha geniş olarak durulacağı gibi *Gazvan* da vardır¹⁰. Osman b. Mesud vasıtasıyla müslüman olduğu akla biraz daha uygun gelmektedir. Zira Tarhun'la çok iyi münasebetleri olan Osman'ın onun maiyyetinde bir komutan olarak bulunan Nizak'la da çok iyi münasebetler içinde olması gerekmektedir. Bundan başka Nizak'ın kardeşi kendi oğlunun adını *Osman* koymuştur. Bu şüphesiz, geniş Tarhan ailesinin et-Temîmî'ye karşı duydukları samimiyetin bir ifadesi olarak kabul edilmelidir*. Mamafih Nizak Tarhan müslüman olmuş ve "Allah'ın kulu" anlamına gelen mütevazi bir isim, "*Abdullah*" adını almıştır¹¹. Onun her ne kadar İslâmî adı Abdullah ise de ömrünün sonuna kadar Nizak Tarhan olarak kalmış ve öylece vefat etmiştir. Kaynaklarda her nedense Onun İslâmî olan bu ikinci adından bahsedilmemektedir.

Rivayetlerden, İslâm dininin bu geniş Türk hükümdar ailesi nezdinde takdir edilecek seviyede bir hüsnü kabule mazhar olduğu anlaşılmaktadır. Nizak Tarhan'ın müslüman olmasıyla birlikte Aristokrat tabakadan daha bir çok kimse de müslüman olmuştur. Bunlar arasında, kaynaklardan tesbit edebildiğimiz kadarı ile Nizak Tarhan'ın oğlu *Salih*, Nizak'ın önemli yardımcılarından biri olan *kardeşi* ve onun oğlu *Osman* veya *Şakran*, *Sul* gibi daha bir nice kimseler vardır. *Salih b. Nizak*'a gelince, önümüzdeki sayfalarda üzerinde biraz daha geniş bir şekilde durulacağı gibi Emevîler devrinde yükselmiş, Arapların hizmetine girmiş Türk asıllı devlet adamlarının öncüleri arasındadır.

Fakat bu arada bir gerçeği dile getirmemizde yararlı olacaktır. Şöyle ki, Nizak Tarhan hiç bir zaman aktif ve heyecanlı bir müslüman olamamıştır. Bunun sebebi de baş döndürücü siyâsî olayların devam etmesi yanısıra başta Arap valileri, devlet adamlarının da bu dinî heyecandan çok yoksun ve uzak olmaları hatta müslüman olanlara pek fazla iltifat bile etmemeleri idi¹². İşin daha acı ve fakat gerçek yönü Arap idarecileri Nizak

* Osman b. Mesud, Arap komutanı. Taberî hicrî 85/704 yılı olaylarında O'nun Tirmiz kuşatmasından geniş bir şekilde bahsetmektedir. (VI. s. 409 vd) Daha sonra Kuteybe b. Müslim'in valiliği sırasında Nizak'la birlikte boynu vurdurulmuş ve kafası el-Haccac'a gönderilmiştir. (İbn A'sam, II. 138 b.)

¹⁰ et-Taberî, VI. s. 351.

¹¹ İbn A'sam, II. 134a. el-Yakûbî, Tarih, Beyrut, 1960, II. s. 286

¹² Kitapçı, Z., Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakterleri, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 33, Aralık, 1984 İst., s. 141-169. Araştırmamızda bu ve diğer konularda çok geniş bilgiler verilmiştir.

Tarhan'a müslüman olması ve *Abdullah* adını almasına rağmen yine eskisi gibi hâlâ "kafir" ve "münafık" gözü ile bakmaya devam etmişlerdir¹³.

c-*Nizak Tarhan ve Kuteybe b. Müslim*: Nizak'ın daha sonra Bazğis ve havalisinde eski otorite ve hakimiyetini tesis ettiğini söylemiştik. Bu devirde onun müslüman idarecilerle temaslarının iyi olduğunu iddia etmemize imkân yoktur. Müslüman olması hatta İslâm dininin bu aile arasında yayılması, sosyal münasebetlerin gelişme ve değişmesinde pek fazla bir tesiri olmamıştır. Nizak, Arap valilerine karşı icabında bir pazarlık konusu yapabilmek için olsa gerek, müslüman Araplardan hiçde küçümsenmeyecek kadar esirler almıştı. Çevredeki küçük beylikler Onun nüfuz ve hükmü altında idi. Bunlar arasında Toharistan'ın Türk asıllı biraz zayıf iradeli hükümdarı *Yabgu By* da vardı. Böylece Onun otoritesinin sınırları içine Toharistan da dahil olmuştu. İşte bu sıralarda, daha önceleri Horasan'a vali olarak gönderilen Arap generallerinin Türklere karşı pek fazla bir başarı elde edemediklerini gören *Haccac b. Yusuf*, Kuteybe b. Müslim'i büyük yetkilerle bütün Orta-Asya'yı fethetmek üzere bölgeye vali olarak göndermiştir (86/705)¹⁴.

Kuteybe, Horasan'a geldikten sonra, Nizak Tarhan'ın ne kadar güçlü ve kuvvetli bir kimse olduğunu anlamakta fazla gecikmedi. Nitekim bu hususlara temas eden İbn A'sam şöyle demektedir:

"Kuteybe bütün Horasan'ı istilâ etti. Herkes Onun emirlerine uymak ve itaat etmek üzere baş eğdi. Fakat Horasan'da kendisinden çekinilen iki (belâlı) adamdan başka kimse yoktu. Bunlardan birisi Nizak et-Türgaşi, diğeri ise Osman b. Mesud et-Temîmî idi. Hele Kuteybe bu iki kimseden çok korkmakta ve çekinmekte idi"¹⁵.

Kuteybe her ne pahasına olursa olsun bu Nizak Tarhan meselesini halletmek istiyordu. Bunun içinde önce çok ağır, tehditlerle dolu bir mektup yazdı. Sonra bunu tatlı dilli, riyakar bir adam olan *Süleym en-Nasihî* ile Ona gönderdi. Aynı zamanda iyi bir gözdağı olan bu mektubu ile Kuteybe, Nizak Tarhan'ı huzuruna çağırıyordu. "*Yoksa ya zafer ya da ölünceye kadar nerede olursa olsun Onun peşini bırakmayacağına dair Allaha yemin etmişti*"¹⁶

¹³ İbn A'sam, II. 138b.

¹⁴ et-Taberi, VI. s. 424.

¹⁵ İbn A'sam, II. 138b.

¹⁶ et-Taberi VI. 429 İbnü'l-Esir, IV. s. 257.

«انه دای نيزك الترشش كافر فاسق مرتد»

Bu tehdit boşa gitmedi ve Süleym, Nizak'ı o malum tatlı dili ile kandırarak Kuteybe'nin huzuruna getirmeye muvaffak oldu. Böylece O'nunla yeni bir anlaşma yapıldı. Buna göre Nizak elinde tuttuğu bütün müslüman Arapları serbest bırakacaktı. Buna karşılık Kuteybe de Bazğis'i istila etmekten vazgeçecekti (87/705).

Kuteybe insan ve komutan olarak müslüman Türk hükümdarı Nizak'ı yakından tanımış ve beğenmişti. Zeki diplomat, bir adım daha ileri atarak Nizak'ı maiyyetine aldı. Kuteybe Onu bir taraftan tecrid ve kontrol altına alırken, diğer taraftan da Aşağı Türkistan'ın fethi ve planladığı diğer harplerde Arapların “ابا الهياج -Ebe'l-Heyyâc *harb ve darb görmüş kişi*” lakabını takukları¹⁷ bu dirayetli Türk generalinin bilgisi ve tecrübesinden geniş ölçüde yararlanacaktı. Böylece *Nizak Tarhan maiyyetinde bulunan Türk askerleri ile birlikte Kuteybenin maiyyetinde Arap ordularında çarpışan ilk Türk generali oluyordu*¹⁸.

Daha sonra gelişen olaylar, Kuteybe'nin böyle davranmakla ne kadar isabetli hareket ettiğini ortaya koymuştur. Bundan sonra cereyan eden bütün harplerde artık Nizak Tarhan, Kuteybe'nin yanında bir nevi sağ kolu olmuş ve Ona büyük yararlılıkları dokunmuştur. Meselâ Kuteybe, Buhara'nın fethini kolaylaştırmak için önce *Nimşekes* ve *Ramusene* hücum etti. Geri dönerken Onun birlikleri yolda (کور مغنان التركي) Kör Muğnan et-Türki), *Kara Muhan* adındaki bir Türk generalinin tuzağına düşmüşlerdir. O bu olaylarda çok yaman kahramanlıklar göstermiş adeta müslüman Arapların Türkler tarafından imha edilmelerini önlemiştir (88/706)¹⁹. Nitekim Nizak Tarhan, Baykent ve Buhara'nın fethine de Kuteybe'nin yanında yer almış ve Ona bu müreffeh şehrin ele geçirilmesinde büyük kahramanlık ve yardımları dokunmuştur.

d-*Nizak Tarhan'ın Kıyamı*: Fakat daha sonra olaylar giderek kötü bir şekilde gelişmiştir. Kuteybe belki bir insan bir komutan olarak takdir ettiği Nizak'ın bir müslüman olabileceğine bir türlü inanamamıştı. Fakat Kuteybe'nin bu *harb ve darblerde mertlik ve dürüstlikle bağdaşmayan bir kısım davranışları da Nizak'ı tatmin etmemişti. Kuteybe bir çok kereler, söz verdiği halde sonra rahatça sözünden dönebiliyor ve yerli hanlarla*

¹⁷ et-Taberi, IV.s. 429, 457.

¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., *Arap Ordularında Çarpışan İlk Türkler*, Diyanet Dergisi. XII, no, 3, Mayıs-Haziran, Ankara, 1973. Araştırma üç bölüm olmak üzere, söz konusu *Dergi*'nin müteakib sayılarında yayınlanmıştır.

¹⁹ et-Taberi, IV.s. 437.

yaptığı sulh anlaşmalarını bozmakta herhangi bir sakınca görmüyordu. O'nun Baykent ve Buhara gibi Aşağı Türkistan'ın büyük şehirlerini fethederken halka karşı nice zulüm ve insafsızlıklarını bizzat yakından müşahede eden Nizak bir nevi dehşet içinde kalmıştı. Artık daha fazla Kuteybe ile birlikte olmasına imkan yoktu. Onun için Buhara'dan Merv'e dönerken yolda fikrini değiştirdi ve yakın arkadaşlarına bu hususta duyduğu endişeleri dile getirerek aynen şöyle dedi:

«انا مع هذا ولست منه وذلك ان العربي بمنزلة الكلب؛ اذا ضربته نبح واذا اطعمته يبصص واتبك، واذا غزوته ثم اعطيته شيئاً رضي، ولنسي ما صنعت به وقد قاتله طرخون مراراً فلما اعطاه فدية قبلها ورضي وهو شديد السطوة فاجر فلو استأذنت ورجعت كان الرأي»

“Bununla beraber ben, Kuteybe'den emin değilim. Öyle ya bu Arablar, köpekler gibidirler, döğdüğünde havlamaya başlar, biraz doyurduğunda da etrafında yalakalık eder ve peşini bırakmaz. Onlarla harbederken bile (biraz bir şeyler versen) buna çok sevinir ve seninle olup bitenleri hemen unuttur. Meselâ Tarhun (Semerkant Hükümdarı) Kuteybe ile defalarca harb etmiştir. Nezaman ki Tarhun Ona fidye vermiş, Kuteybe, çok güçlü olmasına rağmen bunu kabul ederek (harbden vazgeçmiştir.) O bir facirdir! Aceba Ondan izin istesem ve geri dönsem nedersiniz?”²⁰

Nizak, Kuteybe ile birlikte *Amül'e* gelince, Ondan Toharistan'a gitmek üzere izin istedi ve süratle Belh'e geldi. Maksudı geniş bir kıyam hareketi ile Kuteybe'yi bütün Horasan ve Türkistan'dan sürüp çıkarmaktı. Bunun içinde, *Belh*, *Merv er-Revz*, *Talakan*, *Feryap*, *Cüzcan* hükümdarlarına birer mektub yazarak onları Kuteybe'ye karşı isyana çağırdı. Arap idaresinden zaten memnun olmayan bu mahalli hükümdarlar bu çağrıya uymakta gecikmemişlerdir. Bunlar hep birlikte Kuteybe'ye karşı, gelecek ilkbaharda harekete geçeceklerdi. Nizak bu arada kendinden emin olmak için Toharistan Hükümdarı, *Yabgusunun*, bazı kargaşalıklar çıkarmasından korktuğu için göz altına almış ve ellerine altın bir kelepçe vurdurmuştu²¹. Bu arada Kuteybe'nin valisini de oradan koğup çıkarmayı ihmal etmedi.

²⁰ et-Taberi VI.s. 445.

²¹ et-Taberi, VI. s. 445.

«وابلى نيزك وهو مع قتيبة»

«فاخذته نيزك فقيد بقيد من ذهب محافة ان ليشب عليه»

Kuteybe'ye gelince, O bunların derlenip toparlanmasına fırsat vermeden üzerlerine yürüdü. Başkaldıran hükümdarların kimisi kaçtı, kalanlarının da Kuteybe boynunu vurdurdu. Bu umumî kıyam hareketinde yine yalnız kalan Nizak, dağlık bir yer olan *Kürz*'e gelmiş ve bütün yolları da tutmuştu. Aradan aylar geçtiği ve muhasara uzadığı halde Kuteybe, Ona bir şey yapamıyordu. Sonunda Kuteybe yine malum taktiği (diplomasiyi) uyguladı. Daha önce zikredilen Süleym en-Nasîhî'yi yanına çağırarak Nizak'ı her ne pahasına olursa olsun kandırmasını ve kendisine getirmesini emretti. Süleym yukarıdada işaret edildiği gibi, tatlı dilli ve sözüne asla güvenilmeyen riyakârın biri idi. Nizak'a yaklaşmaya ve Onu kandırmaya muvafak olmuştur. Ona:

“- Ya Ebe'l-Heyyac (Ey Umur Görmüş Kişi)! dedi. Sana nasihat etmekten başka bir gayem yok. Artık çok çalıştınız ve yoruldunuz. Kuteybe'ye geri dönünüz. Öyle yaptığınız takdirde o sizden utanacak ve sizi af edecektir. Size kesinlikle *eman*(dokunulmazlık) veriyorum”²².

Haddi zatında Nizak doğruyu gören ve düşünen fakat, çabuk inanan ve kanan bir insandı. Sonunda Süleym, başta Nizak olmak üzere ileri gelen Türk aristokratlarından *Yabgu By* ve O'nun vekili *Sul Tarhan*, emniyet görevlisi *Hınıs Tarhan* ve Nizak'ın kardeşinin oğlu *Osman (Şakran)* da dahil olmak üzere Türk aristokratlarından oluşan büyük bir kalabalığı Kuteybe'nin huzuruna getirmeye muvaffak oldu.

e-Nizak Tarhan'ın Öldürülmesi ve Yankıları: Kuteybe, Süleym'in bu başarısına çok sevinmişti. Nizak'ı derhal huzuruna aldı. Aralarında ileri geri konuşmalar oldu. Nizak, *eman* (dokunulmazlığı) hakkında Süleym'in kendisine verdiği kesin sözü hatırlattı. O zaman Kuteybe İbn A'sam'ın kaydettiğine göre:

“- Ey Allahın düşmanı senin gibilere *eman* ne gerek...İslâm dininden defalarca döndün, durdun” demiştir²³.

Sonra yanındakilere dönerek sordu. Zaten hepsi Ona “Kafir”, “fasık”, “mürted” ve “hain” deyip duruyorlardı. Nizak çok büyük bir (10.000.000 dirhem) kurtuluş fidesi teklif etti ise de bu kabul edilmedi²⁴. Büyük İslâm tarihçisi Taberî'nin bildirdiğine göre Kuteybe:

²² et-Taberî, VI.s. 456-457.

²³ İbn A'sam, II. 138b.

²⁴ İbn A'sam, II. 138b.

«وانه لو لم يبق من اجل الا ثلاث كلمات لقلت اقتلوه، اقتلوه، اقتلوه»

“Allaha yemin ederim ki, ölmeden önce üç kelimeden başka diyeceğim bir şey kalmamış olsaydı (Nizak için), Onu, öldürünüz! Onu öldürünüz! Onu öldürünüz! derdim”, diyerek kirlî oyununa bir yenisini daha ilâve etmiş ve Nizak Tarhan’ın öldürülmesini emretmiştir (91/709)²⁵. Neticede bu müslüman Türk hükümdarı yakınları ve kardeşinin iki oğlu da dahil bir kısmı müslüman olmak üzere 700 Türkün Kuteybe tarafından boyunları vurdurulmuş ve Nizak’ın kellesi ise Haccac’a gönderilmiştir.

Nizak ve çevresindeki değerli bir çok Türkün müslümanlığı hiç bir mana ifade etmemiştir. Siyasî ihtiraslar yine dini duygulara galip gelmiş ve yeni yeni filizlenmeye başlayan müslüman Türk varlığına böylece ilk darbe vurulmuştur. Kuteybe’nin müslüman Türk aristokratlarına yaptığı bu ihaneti hoş görmeyen Araplarda vardı. Bunlardan özellikle Türklere karşı sevgi ve sempatisi ile dikkati çeken *Sabit Kutna* bir şiirinde Kuteybe’nin ihanetini takbih ederek şöyle demiştir:

«لَا تَحْسَبَنَّ الْعَدُوَّ حُزْمًا فَرَبَّمَا—تَرَقَّتْ بِهِ الْأَقْدَامُ يَوْمًا قَزَلَتْ»

“Zannetme ki hiyanet sağlam bir adımdır, bir defa insan, hiyanetle yükselse bile çoğu zaman o insanı alçak ve zelil eder”²⁶.

Ancak Toharistan hükümdarı Yabgusuna bir şey yapılmadı. Kuteybe ona bilakis iltifat ve ihsanlarda bulundu. Bu büyük zaferinin gösterişli bir ifadesi olarak Onu, Emevî Halifelerinden *Velid b. Abdülmelik*e takdim edilmek üzere *Şam*’a gönderdi.

Bu dokunulmayanlar arasında Nizak Tarhan’ın oğlu Salih de vardı. Salih’in, başta Nizak olmak üzere Türk aristokratlarına karşı girilen bu katliamda nisbeten küçük olduğu anlaşılmaktadır. Sonraları O, Araplardan Am r b. A s’in kölesi olmuştur. Bu şekilde Arap toplumuna katılan Salih daha sonra dikkati çekmiş ve devlet işlerinde kendisine önemli görevler verilmiştir. Hatta Emevîlerin son Horasan valisi *Nasr b. Seyyar* zamanında (121/738), Nizak Tarhan’ın geride kalan belki de kaynaklara geçen tek

²⁵ et-Taberi, IV.s. 458.

²⁶ et-Taberi, IV.s. 459.

oğlu Salih b. Nizak, Şaş (bugünkü adıyla Taşkent)'a vali olarak tayin edilmiştir²⁷.

2 - YABGU BY; TOHARİSTAN HÜKÜMDARI (? - ?)

a-*Toharistanın Coğrafi Mevkii*: Emevîler devrinde müslüman olan mahallî Türk Hanları arasında Toharistan'ın Türk asıllı hükümdarı *Cabağu Yeh, Yabgu Bey**i de zikretmemiz gerekmektedir. Toharistan'dan, geniş manada ve İslâmî fetihler sırasında Ceyhun Nehri'nin iki kıyısında ve iktisaden Belh'e bağlı, çok geniş olan coğrafi bölgeler kastedilmekte ise de²⁸, büyük İslâm coğrafyacısı *Yakut*, onun nehrin yukarı mecrasını sağ ve solunda bulunan dağlık ülkeleri de içine aldığını zikretmektedir.²⁹ Çinliler bu bölgeye *Tou-ho-lo* adını vermişlerdir. Milâdî VII. asırda bura ahalisinin büyük bir kısmı Estalitler den *Ak-koyunlu* Türklerden oluşuyordu. Hanları *Che-Hou* yani *Yabgu* unvanıyla yadedilmekte ve Arap fetihleri sırasında *Gök-Türk* hakanlığına bağlı bulunmakta idi³⁰.

İslâmî kaynakların son derece mahdut rivayetlerinden onun şahsiyetini aydınlatmamız mümkün değildir. Bunun da çeşitli nedenleri vardır. Bilindiği gibi, Yabguluk kadim Türk asalet unvanlarından biridir. Eski Türklerde "T ü d u n"ların üstünde olan ve bütün ilin üzerinde ferdî hakimiyet icra eden siyâsî reise *Y a b g u* denilir ve bu "il-b e y i" manasına gelirdi³¹. Bu takdirde böyle bir asalet unvanı alan kimsenin özel bir adı olması gerekmektedir. Halbuki kaynaklarımız sadece *Yabgu*'dan bahsetmekte ve onun gerçek ismini bir türlü zikretmemektedirler. Bu ise konuya yaklaşmamızı daha da zorlaştırmaktadır. Zîra saltanat ve hükümlanlık sadece o unvanı alan kimse ile kaim değildir. Çoğu zaman şahıslar öldüğü

²⁷ İbnü'l-Esir, V.s. 237.

* *YABGU*, Türk asalet unvanı. Eski Türklerde devlet teşkilatı Boy esasına göre meydana gelirdi. Bu boylardan oluşan birliğin başına tayin edilen kimseye *Ybgu* (başvekil) denilirdi. Gök-Türk devleti genişledikçe büyük şehirlerde ayetlerde yeni *Yabguluklar* ihdas edilmişti. Bütün bu *Yabgular* soy itibarıyla Türk idiler. (Daha geniş bilgi için bkz. Ögel, B. Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara 1971, s. 66) Belkide Gök-Türk geleneğinin bir devamı olarak Toharistan Hükümdarı *Yabgu* unvanı ile anılmakta idi. Fakat O'nun Türk Hakanları ile olan ilişkileri tam olarak aydınlatılmış değildir.

²⁸ İslâm Ansiklopedisi (İA), XII/1, 399.

²⁹ Barthold, W., *Turkistan*, İst. 1981, s. 288, Krş. Yâkût, M. el-Büldân, Beyrut, 1955 ofset. IV. s. 23.

³⁰ (Günaltay), M. Şemseddin, *Mufassal Türk Tarihi*, İst. 1339, V. s. 256.

³¹ Gökalp, Z. *Türk Medeniyet Tarihi*, Ankara, 1976, s. 209.

halde hükümler devam edebilmektedir. Bu Toharistan Yabgusu içinde böyledir. İslâmî kaynaklara göre: Toharistan Yabgusunun aktif durumu, ilk fetih yıllarından başlamak üzere Abbasilerin II. yükseliş devrine kadar, yani yaklaşık olarak bir buçuk asır devam etmiştir. Bir kişinin bu kadar uzun süre Yabgu olarak kalması mümkün değildir.

b-*Yabgu Beyin İlk Yılları*: Bu bakımlardan yukarıda da söylediğimiz gibi, İslâmî fetihler sırasında Toharistan'ın bu Türk asıllı hükümdarının aydınlatılması gereken bir çok yönleri vardır. Onun kimliği, asıl adı, ne zaman Toharistan Yabgusu olduğu, hatta İslâmî devreye girdikten sonra onun, Şam'da mı yoksa tekrar Toharistan'a dönerek mi vefat ettiği hususları şimdilik tarihin karanlık sayfeleri arasındadır. Bildiğimiz Yabgunun, Nizak Tarhan'la olmasa bile Batı Göktürklerinin devamı olan Türgeşlerden büyük hakan Sulu - Han'la çok iyi münasebetler içinde olmasıdır. Taberî onun *Karluklardan* olduğunu bildirmektedir³². Karluklar ise şüphesiz büyük Türk boylarından biridir.

Yabguyu biz, daha ziyade bedbaht Türk Hanı Nizak Tarhan'ın, Kuteybe ile olan münasebetleri ve ondan sonraki gelişmeler dolayısıyla tanıması olmaktadır. İslâmî kaynakların rivayetlerinden civar emirler üzerinde meselâ *Nizak*, *Sabbal* ve *Şazz* gibi büyük tesir ve saygısı olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Şazz, Kuteybe'nin de bulunduğu bir mecliste Yabgunun huzurunda secdelere kapanmış ve elini öpdükten sonra Kuteybe'ye:

“-Her ne kadar benim Yabgu ile aram iyi değil ise de, O benden çok yaşlıdır ve gerçek hükümdar da Odur. Bense Onun kölesiyim” diyerek Onun büyüklüğünü göstermiştir³³. Nizak Tarhan'la kökü çok eskilere doğru giden bir ilişkisi vardır. Ancak, Nizak'ın Kuteybe'ye karşı planladığı genel kıyam hareketini desteklememiştir. Bunun için Nizak tarafından göz altına alınan Yabgu By, şuraya buraya sürüklenip durmuştur. Hatta, Kuteybe'nin Nizak'ı *Kürz*'de kuşattığı sıralarda O, bir nevi deri iltihabına yakalanmışsa da sonraları şifa bulmuş ve sıhhati de düzelmiştir (91/709)³⁴.

c-*Müslüman Valilerle Münasebetleri*: Yabgunun ne zaman ve kimin delleti ile ihtida ettiği hakkında açık rivayetler yoktur. Arap toplumuna katıl-

³² et-Taberî, VII, s. 125. İbnü'l-Esir, V, s. 205. Karluk Türk boyu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kafesoğlu, İ. a. g. e. s. 126. Türk Ansiklopedisi, XII, s. 348-349.

³³ et-Taberî, IV, s. 459.

«فقال الشذلقية ان جعوية وانى عدواً فهواس منى وهو الملك وانا كعبده... فقبل يده وسجد له»

³⁴ İbnü'l-Esir, IV, s. 552. et-Taberî, IV, s. 455.

diği ve hatta Kuteybe tarafından Şam'a gönderildiği nazarı itibara alınırsa onun çok daha önce müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Yabgunun, İslâmî fetihler gelişip, Arap siyasi hakimiyeti bu bölgelerde kesin bir şekilde yerleştikten sonra, özellikle Kuteybe tarafından ve Onun telkin ve delâleti ile müslüman olabileceği akla daha uygun gelmektedir. Zira bu devirde, mahallî Türk hükümdarları da dahil aristokrat tabakadan bir çok kimseler Kuteybe'nin telkin ve temayülü ile meselâ Buhara'nın Türk asıllı hükümdarı Tuğ Şad gibi müslüman olmuşlardır. Üzerinde durduğumuz Yabgu By da bu şekilde müslüman olanlardan biridir. Onun itidalli, pek fazla aşırılığı olmayan ve kendi halinde bir müslüman olması gerekmektedir. Zira Nizak Tarhan ve yakın çevresi müslüman olduktan sonra onun da müslüman olması pek tabii idi.

Yabgu'nun, müslüman fatihlerle olan münasebetlerinin bozulmamasına büyük bir itina gösterdiği gözden kaçmamaktadır. Nitekim Nizak Tarhan, Ceyhun Nehri'nin iki yakasında bulunan eyaletleri Kuteybe'ye karşı kıyam ettirmeye muvaffak olduğu halde, Toharistan hükümdarı Yabgudan aynı desteği görememiştir. Nizak, bilakis bu Yabgu By'dan çekindiği için, O'nu yani daha önce maiyyetinde yetiştiği bu efendisini göz altına almış ve ellerine de altından bir kelepçe vurdurmuştur.³⁵

Kuteybe de onun bu tutumunu bildiği için, Nizak Tarhan'da dahil daha bir çok hükümdar ve Türk aristokratlarının kafasını vurdurduğu halde, Onu korumuş ve dokunmamıştır. Müslüman idareye bir nevi bağlılığını andıran bu hareketi dolayısıyla Ona bir kısım ihsan ve iyiliklerde bulunmuştur. Hatta daha da ileri giderek bu müslüman Türk hükümdarını Halife Velid b. Abdülmelike (705-715) takdim edilmek üzere Şam'a göndermiştir (709)³⁶. Kurnaz Kuteybe, böylece Türkler ve Türk hükümdarlarına karşı sağladığı büyük başarı ve zaferini yine bir Türk hükümdarının diliyle halifeye ulaşması ve aktarılmasını istiyordu. Yabgu ise bunun müşahhas bir örneği olacaktı.

Yabgu'nun Halife Velid'in vefatına kadar Şam'da kaldığı bir gerçektir (713). Ancak ondan sonraki durumu biraz kapalı görülmektedir. Zira hilâfet merkezine gönderilen Türk hükümdarlarının ilk öncülerinden olan Yabgu'nun³⁷, Emevî saraylarında ne kadar kaldığı pek de belli değildir.

³⁵ et-Taberi, IV, s. 446.

³⁶ İbnü'l-Esir, IV, s. 525, et-Taberi, IV, s. 459.

³⁷ et-Taberi, VII, s. II

Fakat olayların gelişmesinden anlayabildiğimiz kadarı ile bu Karluk asıllı Türk Hanı Şam'da kendi çevresinin dışında pek o kadar rahat edememiş ve muhtemelen Velid'in vefatından sonra Toharistan'a dönerek tekrar eski mevki ve itibarına kavuşmuştur. Böylece Toharistan Yabguluğu'nun Batı-Gök - Türk hakanlığının devamı ve onlara bağlılığında muhtemel bir kopuklukta önlenmiştir.

d- *Toharistan Yabgularının Türk Hakanı ile Münasebetleri*: Bu arada konunun diğer ilginç bir yönü üzerinde durmak istiyoruz. O da Toharistan Yabgularının İslâmî fetihler sırasında Türk Hakanı ile olan münasebetleridir.

Kuteybe'den sonra Toharistan Yabguluğunun ikinci devri, yani Arap valilerine karşı daha dinamik ve atak olduğu devirler, başlamıştır. Bunda onların Türk Hakanı ile olan samimî münasebetlerin rolü büyüktür. Zira, Toharistan Yabgularının büyük Gök-Türk kağanlığının temsilcileri ile olan geleneksel samimî münasebetleri Emevî devletinin yıkılışına kadar devam etmiştir. Diğer Türk hanları gibi, Toharistan Yabgusu da, despotik Arap idaresine karşı direnmiş ve Türk Hakanının safına katılarak çok daha aktif roller oynamıştır. İslâmî kaynakların münferit rivayetleri birleştirildiğinde karşımıza daha müessir bir manzara çıkmaktadır. Şöyle ki:

Emevîlerin başarısız valisi *Eşresten* sonra Horasan'a *Cüneyd b. Abdürrahman el-Mürri* gelmiştir. (III/729) Cüneyd Toharistan'a bir sefer tertib etmek üzere yola çıkmıştır. Fakat bu sırada Türk Hakanı Sulu Han büyük bir ordu ile süratle Aşağı Türkistan'a girmiş ve Cüneyd'le yaptığı savaşlarda ona çok ağır kayıplar verdirmiştir. Taberî'nin hicrî 112/730 yılı olayları arasında çok daha geniş olarak bahsettiği bu harplerde Toharistan Yabgusu Sulu Han'ın kurmaylarından yani büyük generallerinden biri olarak çarpışmış ve ordusunun sağ kanadına kumanda ederek büyük kahramanlıklar göstermiştir³⁸. Bu bakımdan Arap siyasî hakimiyeti Toharistan'a pek o kadar sağlam yerleşememiştir.

Yine Emevîlerin Horasan'da hizmeti geçen *Esed b. Abdullah*, Toharistan'a, Yabgu'nun ülkesine bir sefer tertib etmiş ve pek çok ganimet elde etmiştir (118/736)³⁹. Fakat olaylar bununla bitmemiştir. Daha sonra Hakan süratle hareket ederek Esed'in üzerine yürümüştür. Esed, Belh'e kadar geri çekilmiştir. Bundan sonraki olaylar ve harplerde, Toharistan artık

³⁸ et-Taberî, VII,s. 122-123.

³⁹ et-Taberî, VII,s. III.

Türk Hakanı için bir nevi üss olmuş, Türk Hakanı burada kalmış ve gelişen olayları, Esed'in hareketlerini buradan takib etmiştir. Nitekim Taberî hicrî 119 yılı olayları ve Türk Hakanının Arapları Aşağı Türkistan'dan sürüp çıkarmak için giriştiği başarılı hareketlerden bahsederken şöyle demektedir:

«ومضي خاقان الى طخارستان العليا فاقام عند جبغويه الحر لحتى تعزراً به وامر بصنعة الكوسات فلما جفت وصلحت اصواتها ارتحل الى بلاده»

“Hakan Esed'i takib ederken-Yukarı Toharistan'a kadar geldi. Karluk asıllı *Yabgunun* yanında bir müddet ikamet etti. Bu sadece ona şeref vermek içindi. Bu arada büyük köslerin yapılmasını da emretti. Bu kösler, kuruyup, heybetli sesler çıkarır olduktan sonra tekrar memleketine döndü”⁴⁰.

Mamafih, Taberînin bu kıymetli rivayetleri Yabgu'nun yukarıda da işaret edildiği gibi, büyük Türk Hakanı *Sulu-Han* ile olan ilişkileri ve bunun samimiyet derecesi hakkında bize gerçekten de yeterli fikirler vermektedir.

e-Toharistan Yabgusu ve Abbâsî Halifeleri: Toharistan'ın Türk hükümdar ailesine mensup bu Yabgular tarafından idare edilmesi Abbâsîlerin gelişme ve yükselme devrine kadar devam etmiştir. Fakat O'nun bu uzun devrede müslüman fatihlerle olan sosyal ve siyâsî münasebetleri hiç bir zaman yeterli ve tatmin edici olmamıştır. Daha açık bir ifade ile O, kayıtsız şartsız müslüman idarecilerin itaati altına girerek bir kukla (Gurat Tuğ Şad gibi) haline gelmemiştir. Nitekim Abbâsîlerden *el-Mehdî* (774-785) hilâfete gelince diğer Türk hükümdarları ile birlikte Karluk asıllı bu Yabgu'ya da bir mektup göndererek itaati altına girmesini istemiştir⁴¹. Fakat O'nun durumunda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Yabgu'nun, Arap ricali hatta halifelerine karşı bu müessir durumu Abbâsî Halifelerinden *el-Memûn* zamanına kadar devam etmiştir (813-833).

Bilindiği gibi el-Memun, anası *Meracil* adında bir Türk cariyesi olan⁴² bu Abbâsî Halifesi, veliahdlığı döneminde uzun süre Horasan valili-

⁴⁰ et-Taberî, VII, s. 124-125.

⁴¹ el-Ya'kûbî, II, s. 598.

⁴² Kitapçı, Z., Ümmahâtü'l-Hulefâ min Cevâri'l-Etrâk, Sayı, 3, Temmuz, 1972, Dışiş, s. 620-632. Arapça olan bu araştırmamızda Abbâsî saraylarındaki Türk asıllı cariyeler

ğinde bulunmuş ve bu arada başta Yabgu olmak üzere Türk Hakanı ve Hanlarının güç ve kudretlerini çok yakından tanımak imkanını bulmuştu. el-Memun, kardeşinin kendisini hilâfet ve dolayısıyla veliahdlıktan azlettini haber alınca şaşkına dönmüş ve yakınmaya başlamış ve

“...bu kara haber bana Horasan'ın tam bir kargaşalık içinde bulunduğu, Yabgu'nun itaatten çıktığı, üstelik (büyük) Türk Hakanı'nın Tibet hükümdarı ile birleştiği bir zamanda geldi”. demiştir⁴³. O daha da ileri giderek “...artık can güvenliğim için bana her şeyden vazgeçiş büyük Türk Hakanı ve onun civarına kapılmaktan başka yapacak bir şey kalmadı”⁴⁴ diyerek Türk Hakanına sığınmayı bile düşünmüştür.

Hilâfet merkezi, el-Emin ve el-Memun'un düştüğü bu sıkışık durum ve siyâsî buhranlarda bile *Yabgu By* dostluğu ve ittifakı gerçekten aranan bir Türk Hanıdır. Nitekim el-Memun'un baş danışmanı sonra büyük vezirlerinden biri olan Fadl b. Sehl bu son derece vahim durumdan bir çıkış yolu bulmak için el-Memun'a şu önemli ve stratejik tavsiyelerde bulunmuştur.

“Ne duruyorsun! *Yabgu'ya* ve *Türk Hakanına* bir mektup yaz. Onları tekrar yanına al ve kendi ülkelerinin başına getir (bir ittifak yap). Onlara diğer hükümdarlarla çarpışırken kendilerine her türlü yardımı yapacağına söz ver ki (onlarda sana yardım edeler). Bu şekilde çevreni derleyip topladıktan sonra kardeşinle harbe tutuş. Eğer zaferi kazanırsan ne âlâ, yoksa senin de istediğin gibi Türk Hakanına sığınmak için yol açıktır”⁴⁵.

el-Memun, Fadl b. Sehl'in bu içten tavsiyelerine uyararak Türk hükümdarlarına, şüphesiz bu arada Yabgu da mektublar yazmış ve elçiler göndererek onların müslüman olmalarını ve kendi itaati altına girmelerini istemiştir. Her ne kadar Taberî'de bu hususta açık bir rivayet yoksa da klasik tarihçerimizden el-Belazurî, onun Türk Hakanlarına

üzerinde durulmuş ve anaları yönünden Türk olan Abbasi halifeleri, dolayısıyla bu cariyeler hakkında çok geniş bilgiler verilmiştir. Sonunda dokuz Abbasi halifesinin anasının Türk olduğu ortaya konulmuştur. Bu bize aynı zamanda Abbasi saraylarındaki Türk nüfuzu hakkında da bir fikir vermektedir.

⁴³ et-Taberî, VIII, s. 403. «ولكنه اتاني بعد فساد خراسان... ومفارقة جعوبه الطاعة والتواء خاقان صاحب البيت».

⁴⁴ et-Taberî, VIII, s. 404. «وما أرى الا تخليبة ما اتا فيه واللاحاق بخاقان ملك الترك والاستجارة به وببلاد».

⁴⁵ et-Taberî, VIII, s. 404.

yazdığı iltifat dolu mektuplarından bahsetmekte ve el-Memun'un Türk Hakanlarına karşı çok alıcenap davrandığını, hatta kendisini ziyarete gelen Türk hükümdarlarına izzet ve ikramda çok ileri gittiğini bildirmektedir⁴⁶. el-Memun iktidara geldikten sonra imparatorluk hudutları içinde özlenen istikrar ve huzuru da temin etmiştir. Bu Türklerin İslâmlığı için de hayırlı bir başlangıç olmuştur. Kardeşi *el-Mutasım* devri ise (833-841), Türk Hakan ve Hanlarının Bağdat'la olan münasebetlerinin altın devrini oluşturmaktadır. Bu, Orta Asya Türk Hanları ve yiğitlerinin Bağdat'ta boy gösterdikleri devirdir.

Buraya kadar yaptığımız bu tahlil ve açıklamalardan da anlaşıldığı gibi Toharistan'ın Türk asıllı Yabgular tarafından idare edilmesi ve Onların Arap devlet adamlarına karşı güçlü tutumları daha sonraki devirlere belki de müslüman Türk devletlerinin tarih devresine girmelerine kadar devam etmiştir.

3 - TUĞ ŞAD; BUHARA HÜKÜMDARI; (89/707-122/739)

İlk devirlerde İslâm dinini kabul eden mahallî Türk hükümdarlarından biri de Buhara mahallî hükümdarı TUĞ - ŞAD'dır⁴⁷. O'nun çok renkli olan dini bir hayatı vardır. Buhara Türk hükümdar ailesine mensub Tuğ Şad'ın hangi şartlar altında ve nasıl müslüman olduğu, İslâmî hayatı ve Arap idarecileri ile olan ilişkilerinin ayrıntılarına geçmeden önce, onun hâlâ tarihin karanlık sayfaları arasında kalan hayatını ve kimliğini biraz ortaya çıkarmamız herhalde yararlı olacaktır.

a-*Çocukluğu ve İlk Gençlik Yılları*: Tuğ Şad'ın iniş ve çıkışlarla dolu renkli hayatı hakkında bize en çok bilgi veren Narşahîdir. Narşahî, *Tarihü Buhara** adındaki kıymetli eserinde Buhara'nın İslâmî fetihlerden önce ve sonraki *sosyal* ve *dini* durumu hakkında çok kıymetli bilgiler verdiği gibi, Tuğ Şad'ın hayatı ve onun çok renkli dini kişiliği hakkında da, İslâmî

⁴⁶ el-Belâzürî, Fütühu'l-Büldan, Beyrut, 1958, s. 606.

واذا ورد ملوك الترك بابه بالغ في تشریفهم واکرامهم وادّر عليهم الارزاق

⁴⁷ *Tuk-Siyâde* veya *Tuk-Siyâde* (et-Taberî, VII, 178), *Tuğşâde* (Narşahî, Gök-Türklerde Yabguların kontrol eden vali-i umûmîlere "Şad" denilmekte idi. Krş. Gökalp, Z. Türk Medeniyeti Tarihi, İst. 1976, 216.

*Muhammed b. Cafer en-Narşahî, öl. 347/959. Burada bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz, O'nun şehir kronolojileri içinde kendine has bir yeri olan "*Tarihü Buhara*" sıdır. Bir çok yabancı dillere çevrilen bu eser, Orta-Asyanın özellikle B u h a r a'nın, Arap fetihlerinden önceki durumu hakkında çok ilginç bilgileri yanı sıra, Arap istilası hakkında bazen Taberî'de bile bulunamayan gerçekten de kıymetli rivayetler ihtiva etmektedir.

kaynakların hiç birinde bulmamıza imkân olmayan ayrıntılı ve kıymetli bilgiler vermektedir. Bilindiği gibi Aşağı Türkistan, İslâmî fetihlerin başladığı sıralarda, bir kısım müstakil hanlıklara ayrılmıştı. Genellikle Türk soyundan gelen hükümdarlar tarafından idare edilen bu hanlıklardan birisi de uzun süredir yine bir Türk hükümdar ailesinin idaresinde bulunan müstakil Buhara hanlığı idi. Buhara hanlığının hükümdarlarına kaynaklarda **B u h a r ı - H u d a t** (بخار خداده) denildiği rivayet edilmektedir⁴⁸.

Arap İslâm fetihlerinin Ceyhun kapılarını zorladığı sıralarda, Buhara Hanlığının başında *Beydûn* (بيدون) adında bir hükümdar bulunmakta idi.⁴⁹ *Beydûn*'un ne zaman Buhara hanlığının başına geçtiği ve kaç sene Buharı-Hudat olarak ülkeyi idare ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Emevîlerin Horasan valilerinden, *Ubeydullah b. Ziyad*'ın çok ansızın Buhara'ya hücum ettiği sıralarda (54/673) *Beydûn* çoktan ölmüş ve onun yerine *niyabeten* Buhara'ya kaynaklarda genellikle *Hatun* olarak zikredilen eşi melike olmuştu.

Beydûn vefat ettiği sıralarda, arkasında veliahd olarak daha memeden bile kesilmemiş bir erkek çocuk bırakmıştı. Bu çocuğun adı yukarıdada belirtildiği gibi *Tuğ Şad* idi. *Tuğ Şad* çok küçük olduğu için tabiatıyla mülk ve hükümet işleri uzun süre aristokrat çevrelerin *Hatun* diye hürmet ettiği annesinin elinde kalmıştı. Her ne kadar Buhara Türk melikesinin asıl adı hakkında kaynaklarda bir kısım çelişkili rivayetler varsa da⁵⁰, onun tarihte diğer bir çok misallerini gördüğümüz Türk anaları gibi vefakâr, dirayetli devlet umuruna vakıf, gerçekten idareci bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Belki de onun bu etkin kişiliği sebebiyledir ki, Buhara'yı *Narşahî*'nin doğru olması gereken rivayetlerine göre tam onbeş sene idare etmiştir⁵¹.

Onun bu pekde kısa olmayan Buhara melikeliği sırasında, Horasan'a gelen Arap valileri ile başta *Ubeydullah b. Ziyad* olmak üzere çok çetin

⁴⁸ et-Taberi, VI, 464, VII, 553, V. 236, *Narşahî*, 23,24,52.

⁴⁹ *Narşahî*, s. 23,41.

⁵⁰ Buhara Türk Melikesinin asıl adı bir kısım kaynaklarda *Hı n ı k H a t u n* olarak zikredildiği halde *Taberi*, *K a b a c H a t u n* olarak zikretmektedir. (V.298) *Kadî er-Reşid* eserinde *Feth H a t u n*, (*sez-Zahâir vet-Tuhuf*, Kuveyt, 1959, s. 166), *İbn Hubeyb*, *Esmâü'l-Muğtalîn*'de ise (I. 166) *K ı n ı k H a t u n* geçmektedir. *Hatun*'un asıl adını *K ı y ı k* veya *K ı y ı ğ* olarak kaydedenler vardır. Böylece O'nun büyük Türk boylarından biri olan "K a y ı" boyu ile ilgisi, dolayısıyla *Kayı* boyundan olduğuna işaret edilmek istenilmiştir. (*Encyclopeadia of Islam*, I/1293).

⁵¹ *Narşahî*, s. 41.

mücadeleleri olmuştur. Maceralardan, diğer bir ifade ile yağmalardan ziyadesiyle hoşlanan bu sözde Arap valileri ile olan mücadeleleri hâlâ çok ilginç bir araştırma konusu niteliğindedir⁵². Onun, Ubeydullah ve daha sonra gelen Said b. Osman gibi valilerle olan mücadeleleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren, temel kaynaklar Aşağı Türkistan'ın asıl fatihi *Kuteybe b. Müslim*'le olan mücadeleleri hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamaktadırlar. Bu da bize gösteriyor ki Kuteybe aradan geçen bunca yıldan sonra Buhara'yı feth etmek üzere şehrin önlerinde görüldüğü sıralarda *Kabac Hatun* çoktan ölmüş ve onun yerine sinni bülûğa henüz ulaşmış olan *Tuğ Şad* Buhara hükümdarı olmuştur.

b-Buhara'nın Düşmesi: Gerçekte, Aşağı Türkistan'ı mutlaka fethetmek ve Arap hakimiyetini bu topraklarda nihâî bir şekilde yerleştirmek için Horasan'a vali olarak gönderilen büyük Arap generali Kuteybe b. Müslim dağılmış ve laşkalaşmış olan Arap ordusuna yeni bir çeki düzen verdikten sonra çoktandır ihmal edilmiş bulunan Türkistan seferlerine yeniden başlamıştır. Bu cümleden olmak üzere önce, belki bir facia olarak nitelendirilebileceğimiz bir şekilde Baykent'i istila etmiştir. (705) Daha sonra Buhara önlerinde görünen Kuteybe sadece Buhara değil, diğer şehirlerden de koşup gelen muharip Türk unsurunun büyük direnmesi ile karşılaşmıştır. Bu bakımdan Buhara kısa zamanda Arap idarecilerle Türk idarecileri arasında dört defa el değiştirmek durumunda kalmıştı. Ancak Kuteybe'nin dördüncü defa⁵³, büyük zorluklarla o da müslüman Türk generali Niza Tarhan ve emrinde olan Türk birliklerinin üstün kahramanlıkları sayesinde Buhara'yı ele geçirmesi mümkün olabilmiştir (90/708).

Kuteybe'nin Baykent ve Buhara'da karşılaştığı büyük direnme ve mukavemetler O'na yerli halk tarafından desteklenmeyen mücerret bir siyasî hakimiyetin pek uzun ömürlü olmayacağı kanaatini vermişti. Öyleya: Baykent'te isyan eden Türkler bütün müslüman Arapları kılıçtan geçirmişlerdi. Buhara ise her ne kadar zahiren Arap hakimiyetini kabul etmiş gibi görünüyorsa da gerçekte yerli halk özellikle muharip Türk unsuru büyük bir direniş içinde idi. Baykent'deki kanlı olaylar Buhara'da da aynen belki daha şiddetli bir şekilde cereyan edebilirdi. Onun için Buhara'da siyasî Arap hakimiyeti yanısıra dini hakimiyetde mutlaka tesis edilmeli idi.

⁵² Kitapçı, Z., Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler, Türk Kültürü (Aylık Dergi) Sayı, 112, Şubat, 1972, Ankara, s. 209-221.

⁵³ Arnold, T.W., The Preaching of Islam, Lahore, 1965, p. 216. Narşahi, 80.

Bu bakımdan Kuteybe Buhara'da bir çok gayelere hizmet edeceği gerekçesi ile çok yönlü bir İslâmlaştırma faaliyetine girişmiştir. Kuteybe'nin ilk defa Buhara'da başlattığı ve büyük ölçüde muvaffak olduğu İslâmlaştırma hareketinin kapsam ve şumulü ilk defa tarafımızdan ele alınmış ve büyük bir inceleme olarak ilim aleminin münakaşasına sunulmuştur⁵⁴.

c- *Tuğ Şad'ın Müslüman Oluşu*: Ancak Kuteybe'nin Buhara'da giriştiği İslâmlaştırma hareketine bir prensip olarak tepeden (pramidin tepesi) başladığı yani önce idarî mekanizmanın İslâmlaştırılmasını sağladığı sonra tabana doğru bu hareketini tedrici bir şekilde sirayet ettirdiği görülmektedir. Bilindiği gibi, İslâmî fetihler sırasında Buhara'nın hükümdarı (Buharı Hudat (بخار خدایة)⁵⁵ Tuğ Şad idi. Tuğ Şad, Çin kaynaklarına göre *Tou-sa-po-ti* bu sıralarda artık olgunluk çağına henüz ulaşmış bulunuyordu⁵⁶.

Kuteybe şahsî münasebet ve davranışlarında Tuğ Şad'a karşı çok hassas ve onunla münasebetlerinin bozulmamasına ayrı bir özen göstermiştir. Kendisine şiddetli direnmeler gösteren ve Buhara'nın fethinde Araplara büyük kayıplar verdiren Tuğ şad'ı öldürebilir, en azından onun taç ve tahtını elinden alarak izzeti nefsi ile oynayarak daha kahredici bir hayatın pençesine bırakabilirdi. Kuteybe hiçde öyle yapmadı. Müslüman fatih önceden şehre siyasî idareyi temsil edecek bir vali tayin etmekle yetinmiş ve Tuğ Şad'ın hükümdarlığına dahi dokunmamıştır. Hatta daha da ileri giderek Tuğ Şad'ın muhaliflerini kılıçtan geçirmiş ve onun durumunu daha da güçlendirmiştir. Her ne kadar Kuteybe bununla zahirde Tuğ Şad'ın durumunu daha da güçlü bir hale getirmiş gibi idiyse de gerçekte o yeni tayin edilen valinin durumunu güçlendirmiş ve Tuğ Şad'ı da kendi saflarına almış oluyorlardı. Böylece Buhara gibi dini ve sosyal yönden tamamen kozmopolit bir ülkede siyasî Arap idaresi daha güçlü ve daha kuvvetli olacaktı.

Kuteybe'nin, Tuğ Şad'a gösterdiği ve politik yönü ağır basan ilgi (samîmî veya gayri samîmî olsun) bir kısım hayırlı gelişmelere yol açmıştır. Türk asıllı hanedan ailesinin yakın çevresine İslâmiyet nüfuz etmiş ve Tuğ Şad müslüman olmuştur⁵⁷. Onun ihtida etmesine sebep olan mutlu olay-

⁵⁴ Kitapçı, Z., Buharada İslâmiyetin Yayılışı, Milli Kültür (Aylık Dergi), I, Sayı, 2, Şubat, 1977, Ankara, s. 51-59.

⁵⁵ İbnü'l-Esir, IV, s. 553-554. et-Taberi, VII, s. 176.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, IV, s. 553. «ولما كانت قتيبة بنجاری (سنة ٩١) ملك طوغ شاد بخار خداه وكان غلاماً حدثاً»

⁵⁷ Brockelmann, C. İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, Çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1964, s. 75.

lar ve bunun Arap ümerası üzerinde bıraktığı yankılar hakkında, geniş bilgiler vermesini beklediğimiz Narşahî her nedense susmaktadır. Fakat, Tuğ Şad'ın müslüman olmasında, kendisinin hükümdarlığını tasdik ve bütün muhaliflerini ortadan kaldırmak suretiyle ona uzun müddet (Narşahî'ye göre tam otuz iki sene)⁵⁸ hükümdarlık etmesini sağlayan⁵⁹ efendisi Kuteybe'ye karşı duyduğu derin minnet ve şükran duygularının çok önemli bir rol oynadığı gözden kaçmamalıdır. Zîra, hükümdarlığının ibkası, Onu müslüman idarenin bir parçası bir rüknü haline getirmişti. Bu sosyal ve siyasî gelişmeler ve bir dereceye kadar müslüman çevrenin baskısı sonucu O'nun İslâm dinine girmesi adeta kaçınılmaz bir hal almıştı. Fakat çok heyecanlı aktif bir müslüman olduğunu iddia etmemize de imkân yoktur.

Tuğ Şad müslüman çevrelerle iyi bir uyum sağlamıştır. Kuteybe ile olan münasebetleri gelişmiş diğer bir ifade ile, O'nun tam ve sağlam bir şekilde güvenini sağlamıştır. Tuğ Şad daha da ileri gitti. Onun yeni bir erkek çocuğu dünyaya gelmişti. O bu çocuğa *Kuteybe* adını koydu⁶⁰. Böylece Müslüman Fatih karşı bağlılığını bir kere daha kanıtlamış oluyordu. Tuğ Şad ve Aşağı Türkistan'daki diğer bir kısım mahallî hükümdarların, önümüzdeki sayfalarda daha etraflı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi, müslümanlıklarını ilan etmelerine rağmen, İslâmî hayatlarında görülen bir kısım tereddütler, hatta istikrarsızlıklar çeşitli nedenler ile ayrı bir inceleme konusudur. Belki de bu bakımlardan olacak H. A. R. Gibb, O'nun zahirde müslüman olduğunu iddia etmiştir⁶¹. Bize göre bu çok cüretli bir iddia ve ithamdır. Onun zahiren de olsa İslâm dinini kabul ettiğini açıklaması şüphesiz yeni dinin Buhara ve çevresinde gelişmesi ve tutunması için önemli bir merhale olmuştur. Halbuki Brockelman daha realist görüşler ileri sürmektedir. O, genç Türk Prensinin ihtidasıyla Buhara'da İslâmiyetin kuvvetli bir şekilde dal budak saldığına kani olmaktadır⁶².

Fakat yukarıda ismi geçen otoritelerin kanaati ne olursa olsun, Kuteybe'nin, bu hükümdar ailesinin ihtidası ile dini ve siyasî açıdan çok yönlü bir takım faydalar sağlamış olduğu bir gerçektir. Böylece Kuteybe, Buhara Hanlığı hakkındaki müstakbel tasavvurlarını uygulamada yani; *a-Buha-*

⁵⁸ Narşahî, 24. Bala Mirza, Buhara Md. İslam An. II. s. 762.

⁵⁹ Gibb, H.A.R., Orta Asyada Arap Futûhatı, Çev. M.Hakkı, İst. 1930, s. 34.

⁶⁰ Narşahî, s. 24.

⁶¹ Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 41.

⁶² Brockelmann, C. a.g.e., s. 83.

ra'nın kolonize edilmesi, b-Siyasî Arap hakimiyetinin çok köklü bir şekilde yerleşmesi, c-İslam dininin daha sağlam bir zemine oturtulması gibi konularda çok büyük bir hareket serbestisine kavuşmuş oluyordu. Çünkü Tuğ Şad, Gibb'in de haklı olarak işaret ettiği gibi Arap saflarına geçtiği ve Yeni dine ihtida ettiği için gayet tabîi olarak Arapların tarafını iltizam⁶³ ve onların görüşleri doğrultusunda hareket edecekti. Artık Kuteybe'nin karşısında muhalefet edecek veya direnecek hiç bir güç kalmamıştı.

d-Tuğ Şad'ın İslâmî Hayatının Münakaşası: Tuğ Şad'ın yukarıda kısmen temas edildiği gibi, gerçekte müslüman olmadığı hâlâ eski dini üzere yani "kâfir" olduğu yolunda bir kısım cüretli görüşler ileri sürenler vardır⁶⁴. Söz konusu yazarlar ve Tuğ Şad'ın inancı hakkındaki bütün bu kabil iddiaların aslı öyle tahmin ediyoruz ki, Narşahî'nin ne dereceye kadar doğru olabileceği münakaşa konusu olan rivayeti, daha doğru bir ifade ile kanaatine dayanmaktadır. Zîra Narşahî, onun hakkında yer yer; "لانه كان ما يزال كافراً في سريره" O, iktidar koltuğunda oturduğu bile hâlâ kafirdi"⁶⁵ demektedir.

Buhara ve hele Tuğ Şad hakkında başka hiç bir yerde bulmamıza imkân olmayan gerçekten de kıymetli bir çok bilgiler vermiş olmasına rağmen Narşahî, ne yazık ki O'nun otuz küsur sene süren uzun saltanat ve İslâmî hayatında küfrünü açıkça ortaya koyan herhangi bir söz ve fiilini zikredememektedir. Mamafih konunun diğer ilginç bir yönü daha vardır. Bilindiği gibi, Tuğ Şad, Kuteybe'den sonra Horasan'a gelmiş geçmiş en güçlü, en olgun, en dirayetli valilerinden olan Nasr. b. Seyyar'ın kızı ile evlenmiştir. Bu bakımdan Tuğ Şad, o kadar silik ve şahsiyetsiz bir kimse de değildir.

Nasr b. Seyyar ise diğer hayırlı faaliyetleri bir yana, yine Kuteybe'den sonra Aşağı Türkistan'da en büyük İslâmî hareketi gerçekleştiren ve dolayısıyla bir çok Türkün müslüman olmasını sağlayan gerçekten de şuurlu ve gayretli bir müslümandır. Şimdi böyle bir kimsenin değil bir "kâfir"- "şaiibli" bir kimseye bile kızını vermesi ve O'nu yakın aile çevresine almasına asla imkân yoktur. Bu, Tuğ Şad için olmasa bile Arap toplum ve aristokrasisinin sonunda Nasr, tüketmeye kadar varan protestolarına sebep olurdu. Ancak Arap idaresine karşı zaman zaman hoşnutsuzluğunu ortaya

⁶³ Gibb, H.A.R. a.g.e., s. 34.

⁶⁴ İA. II, s. 762.

⁶⁵ Narşahî, s. 89-90.

koyan tavır ve hareketlerinden dolayı Tuğ Şad ve diğer Türk hükümdarlarını kâfir veya fasıklıkla itham etmek, herhalde makul ve mantukî olmasa gerektir.

e-Tuğ Şad ve Nasr b. Seyyar: Mamafih kanaatimize göre, Tuğ Şad kendi ihtiyarı ile müslüman olmuştur. Müslüman efendilerine ve yeni teşekkül eden bu cemaate kolaylıkla uyum sağlayacak derecede İslâmî bir hayat sürmüştür. Müslümanlığın O'nun aile efradı arasında yayıldığı da bir gerçektir. Hatta müslüman olduktan sonra ilk doğan erkek çocuğuna O, Kuteybe adını koymuştur⁶⁶. Oğluna böyle bir isim koyması yukarıda da belirtildiği gibi, Tuğ Şad'ın müslüman fatih Kuteybe b. Müslim'e karşı duyduğu sevgi ve muhabbetten başka bir şey değildir. Tuğ Şad'ın bundan başka kaynaklarda zikredilen iki oğlu daha vardır ve ikisi de İslâmî bir çerçeve içinde yetişmişlerdir. Bunlardan biri Sükân b. Tuğ Şad, diğeri ise Buniyat'dır. O'nun neslinden gelen bu kimseler, ileride üzerinde durulacağı gibi "Buharı Hudat" unvanı ile hükümdar olmuşlardır. Hatta Buhara hükümdarlığı Samanîler devrine kadar bu Türk hükümdar ailesinin elinde kalmıştır.

Bundan sonra özellikle Buhara'nın kolonize edilmesi ve İslâm dininin daha sağlam bir zemine oturtulması için, şehirde gerçekten de önemli bir çok olaylar cereyan etmiştir. Fakat bu olaylarda müsbet veya menfi şekilde olsun, Tuğ Şad adından hiçbir surette bahsedilmemektedir. Bu da O'nun her ne kadar hükümdar olmasına rağmen siyasî ve sosyal olaylara karışmadığı, belki de bu kabil olaylardan siyasî idare tarafından uzak tutulduğu ve tecrid edildiğini göstermektedir. Ancak Ona Kuteybe dokunmadığı gibi, Kuteybe'den sonra gelen valiler ta Nasr b. Seyyar'a kadar kimse dokunmamış, O hep Buhara hükümdarı olarak kalmıştır.

Emevîlerin yıkılışa yüz tuttuğu sıralarda, bilindiği gibi Horasan'a vali olarak Nasr b. Seyyar gönderilmiştir. (121/738). Nasr, şüphesiz Emevîlerin kendinden önce Horasan'a gönderilen valilerin en dirayetlisi idi. O'nun biz yavaş yavaş kaynamaya başlayan ihtilal kazanını söndürmek için nasıl bitmez tükenmez bir gayretle çalıştığını, müslüman Türklere yapılan eza, ceza, hatta işkencelere kadar varan hareketlere nasıl son verdiğini burada izah edecek değiliz. Bu bizim için konunun şumulünü zorlamak olur.

Nasr, Aşağı Türkistan'da, siyasal ve sosyal gelişmelerde her devirde ön saflarda yer alan Türkleri ikinci sınıf bir tebaa olmaktan kurtarmış ve

⁶⁶ Narşahî, s. 24.

onların karşı karşıya geldiği problemlerin hemen hemen çoğunu üstelik bir kısım tavizler vererek halletmiştir. Yerli halkın önde gelen temsilcileri özellikle Türklerle iyi ilişkiler kurmaya büyük özen göstermiştir. Onun iyi ilişkilerini geliştirmek istediği ve muvaffak olduğu mahallî hükümdarlar arasında bu müslüman Türk hükümdarı Tuğ-Şad da vardır. Nasr, daha da ileri giderek o zamanki Arap teamülünü hiçe sayarak kızını Tuğ Şad'la evlendirmiştir.⁶⁷ Böylece, Türklerle Araplar arasındaki dostluk hatta akrabalık bağlarını ilk kuran ve geliştirenler arasına Nasr b. Seyyar da katılmış oluyordu.

f- *Tuğ Şad'ın Öldürülmesi*: Ne yazık ki bu müslüman Türk hükümdarının çok acıklı bir sonu vardır. Narşahî, Onu ölüme sürükleyen bu feci olayı, bütün ayrıntıları ile zikretmektedir. O'nun, Taberî tarafından da büyük ölçüde doğrulanan rivayetlerine göre, Nasr b. Seyyar vali olarak geldikten sonra akıncı Türkleri takibe koyulmuş, hatta Fergane'ye kadar da ilerlemişti. Bu başarılı hareketlerinden sonra Semerkant'a döndü. Bu haberler Tuğ Şad'a ulaşınca O da kalkıp Semerkant'a kayınpederini ziyaret ve tebrike gitmişti. Nasr, Tuğ Şad'a büyük izzet ve ikramlarda bulunmuştur.

Diğer taraftan Buhara eşrafından iki "dihkan" da Nasr'ı aynı maksat için ziyarete gelmişlerdi. Aristokrat tabakaya mensup bu kişilerin müslüman olduğu ve İslâm dinine bizzat Nasr'ın telkini ile girdikleri kaynaklarca açıklanmaktadır.⁶⁸ Bir ramazan ayına rastlayan bu ziyaret günlerinde, bir gün akşama doğru, Tuğ Şad'la Nasr sohbet ediyordu. Eşraftan olan bu kimseler, Nasr'a hem de Tuğ Şad'ın yanında, bizzat Tuğ Şad ve Buhara valisi Vasil b. Amr'ın zulmettiklerini, halkın el ve avuçlarında ne varsa zorla aldıklarını söylemişler ve acı acı yakınmaya başlamışlardır. Bu arada Tuğ Şad'ın, Nasr'ın kulağına bir şeyler fısıldamasından tamamen işkillenen Dihkanlar, O'nun kendilerini öldürteceğini zannederek paniğe kapılmışlar ve akşam namazı sırasında hem Tuğ Şad hem de Vasil b. Amr'ın üzerine çullanarak ikisini de hançerleyerek acımasızca öldürmüşlerdir (739). Her ne kadar Nasr b. Seyyar hekim Kureyh'a'yı çağırarak Tuğ Şad'ı kurtarmaya çalışmışsa da bu bir fayda sağlamamıştır. Narşahî, O'nun cesedinin köleleri tarafından tekrar Buha-ra'ya taşındığını ve oraya defnedildiğini kaydetmektedir.⁶⁹

⁶⁷ Narşahî, s. 89.

«واكرمه نصر واحترمه لانه كان خطب اليه ابته»

⁶⁸ et-Taberî, VII, s. 176 Narşahî, 90. İA. II, s. 762.

⁶⁹ et-Taberî, VII, s. 176.

«واما طرق شياده فكشطوا عنه لحمه وحملوا عظامه الى بخارى»

g-*Tuğ Şad Ailesinin Sonu*: Bundan sonra Buhara hükümdarlığına, bu müslüman Türk hükümdar ailesinden Kuteybe b. Tuğ Şad getirilmiştir. Tuğ Şad'ın oğlu ve halefi Arap fatihi Kuteybe b. Müslim'e hürmeten Kuteybe adını almış olan bu müslüman Türk hükümdarı önceleri iyi bir müslüman ve idareci olarak Peygamber evladının şükranını kazanmış ve Abbasî ihtilâlini de desteklemiştir. O kadar ki; Şarî b. Şeyh, Abbasilere karşı Buhara'da isyan bayrağını kaldırdığı zaman Kuteybe b. Tuğ Şad, bu kıyamın karşısında olmuştur. Ebu Müslim el-Horasanî, onun üzerine Ziya b. Salih'i göndermiş ve Kuteybe'nin yine bu isyanın bastırılmasında ona büyük yardımı dokunmuştur (751). Fakat daha sonraları her nedense aynı Kuteybe, Buhara ve havalisinde İslâmiyetin inhitatından mesul tutularak Ebu Müslim'in emri ile katledilmiştir⁷⁰.

Bundan sonra aynı aileden Sükân b. Tuğ Şad, hükümdar olmuş ve yedi sene bu makamda kalmıştır. Sükân, Buhara'da çıkan kargaşalıklar sonucu sarayında tıpkı Hz. Osman gibi Kur'anı Kerim okurken şehid edilmiştir. Onun yerine kardeşi Buniyat b. Tuğ Şad, Buhara hükümdarı olmuştur. O da yedi sene kadar bu mevkide kaldı. O da Abbasî halifelerinden *el-Mehdî* devrinde (775/785) ne yazık ki aynı akıbete uğradı. Halife onu meşhur zındıklardan *el-Mukanna'* taraftarı olmakla suçlayarak katletmiştir⁷¹.

Gerçekte, Buhara hükümdarlığı İranlılarla Türk aristokratları arasında zaman zaman bir rekabet konusu olmuştu. Bu rekabeti, büyük Arap fatihi Kuteybe b. Müslim'in Tuğ Şad'ı iltizam etmesi sayesinde Türkler kazanmış ve Buhara hükümdarlığına Tuğ Şad getirilmiş ve onun İranlı ve diğer rakipleri, Kuteybe tarafından tamamen bertaraf edilmiştir⁷². Fakat talihsizlikler yukarıda da işaret edildiği gibi bu müslüman Türk ailesinin peşini bir türlü bırakmamıştır. İranlılara rakib olabilecek Türk hükümdar ailesinin soyu böylece inkıraza uğramış oluyordu. Neticede Türk hükümdar ailesinin inkırızından sonra boşalacak Buhara Hanlığını, yine İran asıllı Samanî Hanedanı dolduracaktır. Bundan sonraki devirlerde Buhara artık "*İslam ilim ve irfanının bir Kâbe'si olacak*"⁷³ ve onun bu parlak dönemi, Türklerin İslam milletleri camiasına siyasî bir varlık olarak girmelerinden sonra da, yani bütün Orta Çağlar boyunca devam edecektir.

⁷⁰ İA., II, s. 762.

⁷¹ Narşahî, 24.

⁷² Narşahî, 52.

⁷³ es-Sealibî, yetîmetu'd-Derh, Kahire, 1956, IV, s. 101.

4- SUL TEKİN; DEHİSTAN VE CÜRCAN HÜKÜMDARI (30/650?-102/720?)

Sul Tekin, Emevîler devrinde ihtida eden büyük Türk hükümdarlarından biridir. *Abdü'l-Kerîm Satuk Buğra Han* gibi, İslâm dininin heyecanını bütün gönlünde duymuş ve bu uğurda Emevî devrinin ileri gelenleri ile mücadele etmekten hayatı pahasına dahî olsa çekinmemiştir. Emevî halifelerine karşı “*Sul, sizi Allahın kitabı ve Rasulüllahın sünnetine uymaya davet ediyor*” diyerek meydan okuyacak kadar dini bütün bir müslüman ve bir Türk hükümdarıdır. Bu devirde ihtida eden diğer bir kısım Türk hükümdarları gibi hayatı ve ilk gençlik yıllarına dair fazla bir bilgi elimizde yoktur.

a-Dehistan ve Cürcan'ın Fethi: Hazer Denizi'nin güneydoğusunda, çok geniş bir yer ve dağlık bir bölgenin adı olan Cürcan Sasanîler devrinde, kuzeyden gelen göçebe Türklere karşı bir tampon bölge oluşturmuş ve önemli rol oynamıştır. Cürcan aynı zamanda Ceyhun Nehri'nin *Aral Gölü* ne doğru solda ve sahil kesiminde yer alan önemli bir şehirdir. Mukaddesi onun devamlı olarak büyümekte, mamur ve müreffeh bir şehir halini almakta olduğunu kaydetmektedir⁷⁴. Bölgenin idarî merkezi olan Cürcan ve havalisi uzun tarihî seyri içinde tamamen Türk nüfuz ve haki-miyeti altında kalmıştır.

İslâmî fetihler sırasında bölgenin diğer bir kısım eyaletlerinde gördüğümüz gibi, *Cürcan* ve *Dehistan* Türk hükümdar ailelerinden daha ziyade Sul adı ile zikredilen bir hanedanın nüfuzu altında idi. Sul Tekin ve ecdadının, Dehistan ve Cürcan'da ne zaman üstünlük sağladıkları hakkında İslâmî kaynaklarda pek fazla bir bilgi yoktur. Ancak bu ailenin Müslüman Fatihlerle ilk temasları hicrî 18/639 yıllarına kadar gitmektedir. Bu yıllarda, Halife Ömer'in kumandanlarından biri olan *Süveyd b. Mukar-rin*, Cürcan'a doğru bir askerî sefer düzenlemiş ve neticede Cürcan hükümdarı *Ruzban b. Sul Ruzban*'la yazılı bir anlaşma yaparak buraları vergiye bağlamıştır⁷⁵. Fakat bir müddet sonra Cürcan hükümdarı, Araplara karşı vergi ödemeyi reddetmiş ve bu durum *Said b. el-As*'ın bölgeye ikinci bir sefer yapmasına kadar da devam etmiştir (30/650). Halife Os-

⁷⁴ Mukaddesi, *Ahsenü't-Tekâsim*, Leiden, 1906, s. 288.

⁷⁵ Yâkût, m. el-Buldân, II. s. 121. Taberî, (IV, s. 152) bu anlaşmanın metnini hicrî 22/642. senesi olayları sırasında vermektedir:

«هذا كتاب من سويد بن مقرن لرزبان صول ابن رزبان واهل دهستان واهل جرجان .... وكتب في سنة ثمان عشرة

man zamanında sahabeden bir çok mümtaz kişilerinde katıldığı bir ordu ile Cürcan'a gelen Said b. el-As, hükümdarla her sene bazan 100 bin, bazan da 300 bin dirhem vergi vermek üzere ikinci bir anlaşma daha yapmıştır⁷⁶. Ancak Sul'un bu vergileri de muntazam olarak ödemediği anlaşılmaktadır.

Bu ilk temasların, İslâm dininin yerli halk ve aristokrat tabaka arasında yayılması yönünden pek fazla bir önem taşıdığını iddia etmemize imkân yoktur. Ancak bölgede Arap hakimiyetinin kesin bir şekilde yerleşmesi ve müslümanlığın bir dereceye kadar halk ve özellikle yüksek tabaka arasında yayılması Emevilerden *Yezid b. el-Mühelleb* zamanında olmuştur. Kuteybe b. Müslim'den sonra Horasan'a vali olarak gönderilen Yezid (98/716),'in Cürcanı fethetmekten başka hiç bir gayesi yoktu⁷⁷. Bu tarihte bölgede bir taht mücadelesi (İran-Türk) varsada hakiki iktidar Türk hükümdür ailesinden Sul Tekin'in elinde bulunuyordu⁷⁸. Yezid bunun için önce halkın büyük bir kısmı Türklerden oluşan ve Sul'un nüfuz bölgesi olan *Dehistan*'a yürüdü⁷⁹. Çok feci bir şekilde burayı yağma ve halkını kılıçtan geçirdikten sonra Cürcan'a yöneldi. Bir kan ve ateş kasırgasını andıran ordusu ile şehri yağma etmekle yetinmeyen Yezid, Türklerle karşı ürpertici bir katliama girişmeyi de ihmal etmedi⁸⁰.

b-Sul Tekin'in Müslüman Oluşu: Kaderin şu garib cilvesine bakınız ki, O'nun müslüman Arap fatihleri, özellikle Yezid'le olan bu acı münasebetlerinin tatlı meyveleri olmuş ve Sul, ihtida etmiştir. Sul, sade müslüman olmakla kalmamış, İslâm dininin heyecanını bütün sıcaklığı ile kalbinde duymuş ve ateşli bir müslüman olarak bunun mücadelesini yapmıştır. O, Müslüman Fatih'e yaranmak için dinini değiştirmedeği gibi taht ve mülkünü korumak içinde müslüman olmamıştır. Bu yönü ile Sul, her türlü şaibeden uzaktır. Şimdi O'nun çok renkli olan ihtida olayının perdesini aralamaya çalışalım.

Taberî ve İbnü'l-Esîr gibi temel kaynaklarda, emsali Türk hükümdarlarında gördüğümüz gibi, O'nun hangi şartlar altında ve niçin eski dinini terkettiği yolunda tatmin edici bir açıklama yoktur. Aksine Ye-

⁷⁶ et-Taberî, IV. s. 269 vd.

⁷⁷ et-Taberî, IV. s. 539.

⁷⁸ Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. F. Işıltan, Ankara, 1963, s. 212. İA. VIII. s. 245.

⁷⁹ et-Taberî, VI. s. 532.

⁸⁰ et-Taberî, IV. s. 532, 543, 557.

zid'in Cürcan halkına yaptığı insanlık dışı zulüm ve katliamları tasvir eden gerçekten de müstekreh ibareler vardır. Fakat O'nun ihtidasıyla ilgili en geniş bilgiler "Teracim-i Ahvâl" ve "Tabakat" kitaplarında bulunmaktadır. Bu bilgiler Emevîler devrinde ihtida eden diğer Türk hükümdarlarına kıyasla çok daha yeterli ve ilginçtir. Zîra bu bilgilerin en önemli bölümü hanedana mensub bazı kimseler kanalıyla bize kadar ulaşmıştır. Bunlardan, Sul'un torunu Muhammed b. Tayyib'i zikretmemiz herhalde bir kadirşinaslık olacaktır.

Bütün bu rivayetlerden anlaşıldığına göre Sul, müslüman fatihlerle temasa geçtikten sonra İslâm dinini incelemeye başlamıştır. Mamafih O'nun bir din arayışı, *Hak dini* bulma gayreti içinde olduğu görülmektedir. Konuya bu açıdan bakıldığında Sul'un durumu ile *Selman-ı Fârisî*'nin durumu arasında ne kadar ilginç bir benzerlik vardır. Şöyle ki, hak ve gerçek dini arayan Selman, çeşitli yerlere gitmiş ve bir kısım eziyetli seyahatler sonunda Medine'ye kadar gelerek Hz. Peygamber'e mülâki olmuş ve O'nun huzurunda aradığı gerçek dini bularak müslüman olmuştur.

c — *Sul Tekin'in Mecûsî Olması*: Sul Tekin'e gelince, tıpkı Selman gibi büyük bir arayış içindedir. O, Hak ve gerçek dini aramaktadır. O, önceleri Türklerin geleneksel Gök Tanrı inancına bağlı bulunmakta idi. Türkler arasında kısmen daha yaygın olan Gök Tanrı inancının İslâmın temel inanç ve prensipleri ile büyük ölçüde bir benzerlik bulunduğu işaret etmek burada yararlı olacaktır. Fakat, çok geniş manada devlet himayesine mazhar olan ve İran'ın resmî dini Zerdüştlük⁸¹, Cürcan topraklarına nüfuz edince Sul Tekin, bu dinin mensubları ile temasa geçmiş ve aradığı gerçek dinin bu olduğuna inanarak "*Mecûsî*" olmuştur. Nitekim Yakût bu husustaki rivayetinde aynen şöyle demektedir:

"Sul, Türk asıllı bir kimse idi. O ve kardeşi Firuz, Cürcan hükümdarı idiler. Geleneksel Türk dinini bırakarak Mecûsîlik dini- ne girmişler ve artık tam bir İranlı gibi olmuşlardı"⁸².

Yakût'un O'nun hakkında "*Artık tam bir İranlı gibi olmuştu*" sözünden O'nun çok koyu bir Zerdüştlüğü anlaşılmaktadır. Bu ise Sul Tekin'i müslüman olan diğer Türk Hükümdarlarından ayıran bir özelliktir. Zira

⁸¹ Daha geniş bilgi için bkz. kitapçı, Z., Sosyal, Siyasî ve Dini Yönleri ile İslâmî Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan, Diyanet Dergisi, XVIII, Say. 6, Kasım-Aralık, 1978 Ankara s. 325-333.

⁸² Yakût, M. el-Üdebâ, Beyrut, 1936, I. s. 165.

bu devirde ihtida eden Türk hükümdarlarının İslâmiyetten önceki dini inanç ve yaşayışları hakkında kaynaklarda herhangi bir açıklama yoktur.

d— *Sul Tekin Medine’de*: Fakat Zerdüştükte (İslâmî kaynaklarda Mecûsîlik) Sul Tekin’i her nedense tatmîn etmemiştir. Müslüman Fatihler dolayısıyla İslâm dini ile temasa geçen Sul Tekin’in gönlünde İslâmiyet lehine büyük gelişmeler olmuştur. Zaten çok dindar bir yaratılış ve yaşayış içinde olan bu Türk hükümdarı, aradığını İslâmiyette bulmuş ve Hak din olarak kendi hür iradesiyle müslümanlığı seçmiştir. Bu aileden Tayyib b. Muhammed, dedesinin ihtidasıyla ilgili olarak bize çok kıymetli bilgiler vermektedir. Es-S e h i m î, büyük bir şans eseri olarak bu hususla ilgili haberleri ayrıntılı bir şekilde kaydetmiş ve bize kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre; Sul Tekin müslüman olmaya karar verdikten sonra önce gerçek bir müslüman aramış ve daha sonra Yezid b. Mühelleb’e gelerek O’na:

“Sizden daha yüce bir müslüman var mıdır? Ta ki ben onun huzurunda müslüman olmak istiyorum” demiştir⁸³. Bundan sonra olaylar es-Sehimî’nin kaydettiğine göre aynen şu şekilde gelişmiştir.

Yezid, O’na Emevî Halifelerinden Süleyman b. Abdü’l-Melik’i tavsiye etmiştir. Sul Tekin önce aradığı gerçek müslümanı bulmak için Cürcan’dan kalkarak Şam’a gelmiş, Halife ile görüşmüş ve Yezid’e söylediği şeylerin aynısını O’na da söylemiştir. Halife, bu Türk hükümdarının sorumluluğunu kabul etmekten çekinmiş ve O’na: “*Evet bugün müslümanlar arasında benden daha ulu bir kimse yoktur. Fakat senin Hz. Peygamberin kabri başında müslüman olman daha efdaldir!*” diyerek O’nun Medine’ye gitmesini tavsiye etmiştir.

Müslüman olma aşkıyla yanıp tutuşan Sul, bu defa Şam’dan yola çıkarak Selman gibi Medine’ye gelmiş ve Hz. Peygamberin kabri başında, yani O’nun manevî huzurunda müslüman olmuştur⁸⁴. O’nun muhtemelen 717 yılında yani Cürcan’ın fethini müteakıb yıllarda ihtida etmiş olması gerekmektedir. Böylece Hz. Peygamberin alışılmışlığın dışında kabri ziyaret eden ilk Türk hükümdarı olma şerefi de Sul Tekin’e ait bulunmaktadır. Türk hükümdarının Medine’de en mükemmel müslüman insanlığın tek örneği Hz. Peygamberin huzurunda müslüman olma merasi-

⁸³ es-Sehimî, Tarihu Cürcan ev Kitabu Ulemai ehli Cürcan, Haydarabad, 1937, s. 194.

⁸⁴ es-Sehimî, a.g.e. s. 194.

mi ve bunun o çevrede bıraktığı yankılarla ilgili rivayetlerin gün ışığına çıkması en büyük temennimiz olmaktadır.

Sul Tekin müslüman olduktan sonra, Allahın kitabı ve Hz. Peygamberin sünnetini, dünya ve ahiret hayatı için kendisine en şaşmaz rehber olarak kabul etmiş ve böylece hayatını sürdürüp gitmiştir. O bir ölüm ve kalım savaşında bile, Allahı ve Rasûlünü düşünmüş, Onları hiç bir zaman hatırdan çıkarmamış ve muhaliflerine şöyle seslenmiştir:

“*Sul sizleri Allahın kitabı ve Peygamberinin sünnetine uymaya davet eder*”⁸⁵. O’nun bu taviz vermeyen tutumu ilerdeki sayfalarda daha etraflı bir şekilde izah edilecektir.

e-Sul Tekin’in Emevîlerle Mücadelesi: Gerek O’nun şahsiyeti ile ilgili söylediğimiz bu bir kaç cümle, gerekse “Tabakat” kitaplarının bu rivayetlerinin daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için, bunların tarih objektifinde çok iyi bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Şöyle ki, Yezid’in o ünlü Horasan valiliğindeki mutlu günleri, pek de uzun sürmemiştir. Ömer b. Abdü’l-Aziz Halife olunca, O’nu huzuruna çağırılmış ve Türk yurtlarından topladığı bu gayri meşru büyük servetin hesabını sormuş ve en sonunda O’nu hapsedirmiştir (100/718)⁸⁶. Yezid b. Abdü’l-Melik’in Halife olması ise, Mühelleb için adeta bir yıkım oldu. Hapishaneden (Şam) kaçarak Basra’ya geldi. Başta kendi kabilesi olmak üzere halkı Emevîlere karşı ayaklanmaya çağırdı. Bir kumandan olması yanısıra çok iyi bir hatib olan el-Mühelleb şöyle diyordu :

“Şam ehline gelince, Allahın Rasulünün ehline dil uzatanlar onlar değil mi? O’nun soyundan gelen kavim ve kabilesini üç gün üç gece öldüren onlar değil mi? Bütün bunlardan sonra, Onlar Allahın mübarek evini bastılar, Kâbeyi yıktılar, onun taş ve örtülerini ateşe verdiler, Allahın laneti onların üzerine olsun!”⁸⁷. Emevîlerin Ehlibeyt ve evladı Rasule karşı saygısızlıklarını bu şekilde diline dolayan el-Mühelleb, Şam Ümerasına karşı cihad etmenin “*Allah katında Türk ve Deylemlere karşı harbetmekten çok daha makbul olduğunu*”⁸⁸ söylüyordu.

⁸⁵ Yâkût, a.g.e.I. s. 166.

⁸⁶ et-Taberi, VI, s. 557. Ömer b.Abdü’l-Aziz, daha sonra Yezid’in bölge halkından hak-sız yere topladığı vergileri devlet hazinesinden Horasan halkına iade ederek adaletin azizliğini bir kere daha göstermiştir.

⁸⁷ et-Taberi, VI, s. 557.

⁸⁸ et-Taberi, VI, s. 587.

«اليس هم الذين احلوا حرم رسول الله يقتلون اهل ثلاثة ايام»
«بحث على الجهاد ويزعم ان اهل الشام اعظم ثواباً من الترك والديلم»

Emevîlerin Ehli-beyt ve evladı Rasule saygısız davranışlarından dolayı zaten büyük bir infial içinde bulunan Basra ve Kûfe halkı, el-Mühelleb'in yanında yer almışlardır. Bu arada Sul Tekin'i de kendisine yardım etmeye çağırmıştır. Sul Tekin, bu davete fazla bir tereddüt göstermeden hem de askerî erkânı ile birlikte icabet etmiştir. Kaynaklarda, her ne kadar O'nun hakkında fazla bir bilgi verilmemişse de Yâkût'un rivayetleri bu husustaki tereddütleri gidermektedir. O bu harblere maiyyeti ve *Kuhistan hükümdarı olan oğlu* da dahil bir Türk birliği ile katılmış, bu Türk birliğinin gösterdiği yararlık ve kahramanlıklar, dikkati çekmiş ve Halife Yezid'in kulağına gitmiştir. İşte bu harplerde Sul, Emevî askerlerine karşı okunu sadece Allahın kitabı ve Hz. Peygamberin sünnetini ihya etmek için kullanmıştır. Bu husustaki sabr ve sebatı devrin halifesini dahi kızdırmış ve öfkelenmiştir. Nitekim *el-İsfahânî* bu hususta şu ilginç rivayeti nakletmektedir:

«ولما دعا يزيد الى نفسه لحق به صول لينصره وكان يقاتل كل من بينه وبين يزيد من جيش بن امية ويكتب على سهامه ؛ صول يدعوكم الى كتاب الله وسنة نبيه فبلغ يزيد بن عبد الملك فاغتاظ وجعل يقول ؛ ويلي على ابن الغلفاء و ماله وللدعاء الى كتاب الله وسنة نبيه ولعله لا يفقه صلاته»

“Yezid başkaldırınca, Sul Tekin'i kendisine yardım etmek için çağırıldı. O da bu davete (tereddüt etmeden) katıldı. O, Yezid'in Emevîlerle harbeden askerlerinin safında meydana atılır, (yiğitce döğüşür) ve Okunun üzerine:

“Sul, sizleri Allahın kitabı ve Peygamberinin sünnetine uymanıza davet eder!” diye yazdıktan sonra Emevî askerlerine doğru atardı. Sul'un bu durumu Halife Yezid b. Abdü'l-Melik'e kadar ulaştı. Bundan çok öfkelenen Halife civardakilere şöyle yakınır oldu:

“-Şu sünnetsizin oğluna bakın! Allahın kitabı ve Peygamberinin sünnetine davet etmek O'na mı kaldı? O'nun belki namaz kılacak kadar din bilgisi bile yoktur”⁸⁹.

f-Sul Tekin'in Sonu: Pek tabii olarak Akra'da* ceryan eden bu harplerde el-Mühelleb tarafdarları yenilmiş ve el-Mühelleb'in kendisi de kulak burun delikleri hatta ağzının içi toz toprakla dolu olduğu halde ölü olarak

⁸⁹ el-Ağânî, Kahire, X. s.43. Krş. Yâkût, el-Üdeba, I. s. 166.

* el-Akr, çeşitli yerlerin adıdır. bunlardan biri de bugünkü Kerbelâ (Irak) yakınlarında bir yerdir ki Yezid burada öldürülmüştür. el-Ağânî, X. s. 136.

bulunmuştur (102/720). Sul bu harblerde Yezid'le omuz omuza çarpışmıştır. Fakat ikisi arasında büyük bir fark vardır. Birisi kaybolan ikbâl ve mevkiine kavuşmak, ihtiraslarını tatmin etmek, hatta canını ve malını kurtarmak için çarpışmakta, diğeri Sul Tekin ise sadece Emevîlerin evlâdı Rasûle karşı saygısızlıkları, bunun gönlünde açtığı yara dolayısıyla Onları Allah ve Rasûlüne, doğru yola davet etmek için çarpışmakta idi. Birinin niyetinde dünya, diğerin niyetinde ise Allah ve Rasûlünün sevgisi, O'na hizmet aşkı bulunmakta idi.

Fakat bu arada karşımıza önemli bir soru çıkmaktadır. O da Sul Tekinin, özellikle Halife Yezid b. Abdü'l-Melik'i kızdıran bu Türk hükümdarının sonunun ne olduğudur? Bu sülâlin cevabını bu konulardaki yegâne kaynağımız Taberî'de bulmamıza imkân yoktur. Bu iç harbler hakkında çok ayrıntılı bilgiler veren Taberî, bu meşûm olaylardan bahsederken bizimle ilgili olarak sadece “ وَأَخَذَ ابْنُ صَوْلٍ مَلِكُ قَهْطَانَ أَسِيرًا ” *ve Kuhistan hükümdarı olan Sul'un oğluda diğeri bir kısım önemli zevatla birlikte esir alındığı*” bildirmekle yetinmektedir⁹⁰. Bu esir alınanların arasında şüphesiz Sul Tekin'in kendisi de vardı. Nitekim Yâkût, Sul ve yakın komutanları ve askerleri (من اصحابه وغلانته) ile birlikte Emevi taraftarlarından Abbas b. el-Velîd'e sığındıklarını ve O'nun el-Mühelleb'in bazı evladları ile birlikte bu Türk hükümdar ve yakınlarına da “ em an - güvence dokunulmazlık” verdiğini kaydetmektedir.

Fakat daha sonra durum süratle kötüye doğru gitmiştir. Sul Tekin ve maiyeti tam tesirsiz bir hale geldikten sonra Abbas, Arap valilerinde örneğini sık sık gördüğümüz gibi, sözünde durmamış ve Sul Tekin de dahil, kendisine sığınan bu müslüman Türk aristokrat ve askerlerinin hepsini insafsızca öldürmüştür (102/719)⁹¹.

Sul Tekin'in bu devirde müslüman olan diğeri Türk hükümdarlarına nasib olmıyan bazı özellikleri vardır. Bunlardan tesbit edebildiğimiz kadarı ile O;

— İlk ateşli gerçekten de samîmî müslüman, Allah ve Rasûlüne aşırı bağlı Türk hükümdarıdır.

— İlk Medîneye gelen ve Hz. Peygamberin kabrini ziyaret etme şerefini ulaşan Türk hükümdarıdır.

⁹⁰ et-Taberî, VI, s. 601.

⁹¹ Yakut, el-Üdeba, I. s. 166.

— İlk ve belkide Hz. Peygamberin kabri başında O'nun manevî huzurunda müslüman olan tek hükümdar, Türk hükümdarıdır.

— İlk Allah yolunda cihad eden ve bu uğurda şehid düşen Türk hükümdarıdır.

g — *Sul Tekin Hanedanı ve Tarihde Sûliler*. Bizi asıl ilgilendiren konu, Sul Tekin soyundan gelenlerin daha sonraki Emevîler ve Abbasîler devrindeki durumlarıdır. Bir kaç kelime ile de olsa bu konu üzerinde durmamız herhalde yararlı olacaktır. Gerçekte Sul Tekin hanedanından gelenler, Emevîler ve özellikle Abbasîler devrinde yükselerek devrin önemli sîmaları arasına girmişlerdir. Abbasîlerin ilk yükselme devirlerinde saray ve çevresinde İran asıllı Bermekîler'e karşı, ilim, irfân edebiyat ve idarede Türk asıllı bu müslüman hükümdarın soyundan gelen Sul ailesi vardır. Arapça kaynaklarda "Sul *صول* " veya "es-Sûlî- *الصولى* " olarak zikredilen bu kişiler, o devirlerin edebî eserlerinde ayrı ve önemli bir yer işgal etmektedir.

Sul Tekin'in, ihtida etmesinden sonra İslam dininin, Cürcan ve havâlisinde ne kadar başarılı ve etkin bir din haline geldiğini O ve O'nun soyundan gelenlerin durumu bizlere açıkça göstermektedir. Kaynaklarımızda O'nun ahfadı hakkında, müslüman olan diğer Türk hükümdarlarına nisbeten daha tatmin edici rivayetler vardır. Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre, Onların bu etkin durumları Abbasîlerin duraklama dönemine kadar devam etmiştir.

Sul Tekin'in en büyük oğlu, Arap ananesine göre isminden ziyade İbni Sul olarak anılmaktadır. Daha babasının sağlığında Cürcan'ın önemli mintikalarından Kuhistan'ın hükümdarı olmuştur. Yezid b. el-Mühelleb'in Emevîlere karşı kıyamını destekleyerek babasının yanında yerini almış ve Akra harbinde esir düşmüştür. Taberi Ona yukarıda da işaret edildiği gibi "eman" bugünün tabiri ile "dokunulmazlık" verildiğinden bahsetmektedir⁹². Bundan başka Sul Tekin'in kaynaklarda zikredilen diğer iki oğlu daha vardır. Bu devirde müslüman olmuş, *aristokrat Türkler* safına koyabileceğimiz bu kimselerden kaynaklarımızın yeteri kadar bahsetmesi, şüphesiz birazda onların, devlet kademelerinde ilerliyerek önemli makamlar işgal etmeleri dolayısıyladır. Bunlardan biri İslâmî adıyla Süleyman b. Sul, diğeri ise Muhammed b. Sul'dür.

⁹² et-Taberi, VI, s. 601

f— *Süleyman b. Sul*: Bu Türk asilzâdesi dirâyet ve kabiliyeti ile Ernevîler devrinde Horasan'a gönderilen Arap valilerinin dikkatini çekmiş ve onların devlet hizmetinde bulunmuştur. Süleyman, Nasr'ın ordusunda bulunmuş ve Ğarşistan, Ğur, Huttel ve Taberistan seferlerine iştirak etmiştir⁹³. O, ayrıca Nasr'ın bir nevi özel *kâtiplik* görevini yaptığı gibi, zaman zaman civar Türk hükümdarlarına elçi olarak gönderilmiş ve bunda başarılı da olmuştur. Taberî'nin çok daha ayrıntılı olarak bildirdiğine göre, Nasr b. Seyyar (121/738) senesinde Fergane içlerine doğru bir sefer tertip etmiştir. Bu seferinde O, Türk barikatlarını geçmeye bir türlü muvaffak olmamış ve ağır kayıplar vermiştir. Daha sonra barış yolunu denemeyi düşünen Nasr, Süleyman b. Sul'u Fergane hükümdarına hitaben yazdığı bir mektubla birlikte elçi olarak göndermiştir. Nasr'ın, şüphesiz Süleyman'ı Türk asıllı olduğu için tercih ve diğer bir Türk hükümdarı nezdine de kendisini temsilen elçi olarak gönderdiği akla daha uygun gelmektedir.

Süleyman Taberî'nin rivayetlerine göre bu görevini tam bir başarı ile yerine getirmiş, hatta Fergane Prensi ile birlikte anasını (Fergane Melikesi) de Nasr'ın huzuruna getirmeye muvaffak olmuştur. Nasr, Süleyman b. Sul'un bu başarısından dolayı çok memnun olmuş ve onun hakkında bir darbı mesel olarak kullanılan şu anlamlı beyiti söylemiştir:

إِذَا كُنْتَ فِي حَاجَةٍ مُرْسِلًا—فَارْسِلْ حَكِيمًا وَلَا تُوصِ

“Eğer bir elçi göndermek ihtiyacında isen,
Bir hekîmi (bilgini) gönder de gerisini ona bırak!”⁹⁴

g — *Muhammed b. Sul*: Sul Tekin'in muhtemelen en küçük oğlu olan Muhammed b. Sul'a gelince, O da ailenin diğer fertleri gibi aktif ve heye-

⁹³ et-Taberî, VII. s. 177.

⁹⁴ et-Taberî, VII. s. 177. Fergâne melikesinin İslâmî kaynaklarda henüz adı zikredilmemektedir. Buhara melikesi K a b a ç H a t u n gibi, Fergâne Hanlığına niyabeten idare eden bu H a t u n Taşkente kadar gelerek Nasr'la mülâki olmuş O'na iyi bir hükümdarda bulunması gereken şeylerden bahsetmiş bazı hakîmane tavsiyelerde bulunmuştur. Daha sonra maktul K u t e y b e'nin oğlu H a c c a c'ı bir köşede oturur görünce O'nu selâmlamış hal ve hatırını sorduktan sonra Türke has açık kalblilikle şöyle demiştir:

“-Ey Arap Toplumu! Sizde vefa duygusu yoktur. Birbirinize faydanız da dokunmaz. İşte Kuteybe, bu yerleri size yurt yapan adam. Fakat şu oğluna bakınız, mecliste gerilerde oturmakta ve hiç bir değer verilmemektedir. Halbuki Onun yeri bu meclisin baş köşesi olmalıydı.” Fergane melikesinin Arapların karakterleri ve Kuteybe hakkındaki bu samîmî duygu ve tesbitleri ilginçtir.

canlı bir müslümandır. Devrin “*Ehli Beyt*” mefhumu, yani Hz. Muhammed ve evladı Rasûl sevgisi etrafında halkalanan ve bunun misyonunu yapan siyasî görüş ve hareketini benimsemiştir. Hatta O, oğluna, bu bakımdan devrin manalı ismi olan “*Abbas*” adını koymuştur.

Muhammed, daha sonraları Abbasîlerin “*düat*” (Propagandacı militan) adını verdikleri ve Emevîlere karşı Abbasî ihtilâlini hazırlayan kuvvetli gizli organizasyonuna girmiş ve başarılı da olmuştur. Onun bu gizli teşkilatta kod adının “*E b û ' l - A m a r a*” olduğu bildirilmektedir⁹⁵. Muhammed b. Sul, Ebû Müslim el-Horasanî'nin kumandanlarından biri olan *Mukatil b. Hakim* ile, bazı siyasî konularda ters düştüğü için *Abdullah b. Ali* tarafından öldürülmüştür. Kaynaklarda O'nun öldürülmesi ile ilgili hemen hemen hiç bir ayrıntı yoktur.

h—*Abbasîler Döneminde Sulîler*. Emevîlerin yıkılması ve Abbasîlerin iktidara gelmelerinde gerçekten de emeği geçen hatta bu yolda başını veren Muhammed b. Sul'un soyundan gelenler yükselerek devrin, ilim ve edebiyatta seçkin kimseleri olmuşlar ve önemli mevkilere getirilmişlerdir. Bunlar arasında O'nun oğlu Abbas'ın soyundan gelen İbrahîm ve Abdullah'ı zikredebiliriz. *İbrahim b. Abbas es-Sûlî* (792-857), iyi bir eğitim görmüş, Arab dil ve edebiyatının büyük ustaları arasındadır. Duygulu bir şairdir. Bir çok kıymetli eserleri yanı sıra O'nun dilden dile dolaşan, bestelenip okunan çok güzel beyitleri vardır. Hatta devrin Alevî Şâiri Dı'bal el-Huzaî' “eğer İbrahîm b. el-Abbas şiirle geçimini temin etmiş olsaydı, başkalarına bir şey bırakmaz (ve hepsi aç kalırlar) di” demiştir⁹⁶.

el-Memun devrinden başlayarak *el-Mu'tasım* ve *el-Vasık* devirlerinde (yaklaşık otuz üç sene) Abbasî Devletinin içte ve dışta genel politikasını tesbit eden çok önemli bir makam olan “*Divanü'r-Resâil*”in başkanlığına getirilmiş ve devlete çok önemli hizmetlerde bulunmuştur⁹⁷. O, *el-Mütevekkil* devrinde de (846-861) aynı şekilde önemli görevlerde bulunmaya devam etmiştir⁹⁸.

Kardeşi Abdullah b. es-Sûlî'ye gelince O'da, devrin ileri gelen devlet adamları arasındadır. Dil ve edebiyatta şöhrete ulaşmıştır. Gerçekte

⁹⁵ İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan* Kahire, 1984, I, s. 28. Yakut, *el-Üdeba*, I, s. 166.

⁹⁶ el-Ağani, X, s. 44.

⁹⁷ İbni Hallikân, *Vefeyat*, I, s. 27. el-Ağani, X, s. 44.

⁹⁸ Bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., *et-Türk fi Müellefatı'l-Cahiz*, Beyrut, 1972, s. 280-287.

Abdullah, İbrahimden daha yaşlı ve kitabette daha muktedir olmasına rağmen İbrahim, güzel şiir ve edebiyatta Onu geçmiştir⁹⁹. Fakat her ikisi de Arap dil ve edebiyatında yani sosyal ilimler de devrin büyük otorite ve üsdatları arasındadır. Abdullah'ın soyundan gelen Yahya b. Muhammed es-Sûlî de ilim irfan meclislerindeki tatlı sohbetleri ile tanınmıştır. O, Abbasî halifelerinden, *el-Müktefa Billah* (901-907)'in sohbetlerinden hoşlandığı çok yakın adamlarından biri idi.

Yukarda da yer yer işaret edildiği gibi, Abbasîlerin ilk devirlerinde, saray ve çevresinde önceleri saygı gören ve sonraları gözden düşen İran asıllı Bermekîler'e karşı ilim irfan edebiyat ve idarede Sul Tekin'in hanedanının devamı olan Türk asıllı Sulîler vardır. Bu aile, İranlılara karşı, Abbasî Arap toplumunda Türklerin sadece askerlikte değil edebiyat ve sosyal ilimlerde de üstün zekâ ve kabiliyetlerini göstermişler, Bermekîler'in aksine onlar *her zaman devlete bağlı ve sadık kalmışlardır*.

Araştırmamızın buraya kadar olan bu "**BİRİNCİ BÖLÜMÜ**"nde ilk devirlerden başlayarak *Ömer b. Abdü'l-Aziz*'in halife oluşuna kadar, Orta-Asya mahallî Türk hükümdarları arasında İslâmiyetin yayılışı üzerinde durulmuş ve neticede bir çok Türk hükümdarının daha bu ilk hamlede müslüman olduğu tesbit edilmiştir. Yukardaki izahlarımızdan da kısaca anlaşıldığı üzere, Aşağı Türkistan'ın bu dönemlerdeki siyâsî hayatı büyük karışıklık ve çalkalanmalarla doludur. Bu müessif durum, Emevîler devrinin büyük halifesi *Ömer b. Abdü'l-Aziz*'in hilâfet makamına gelmesine kadar devam etmiştir.

Ancak temel kaynaklara dayanarak yaptığımız bu araştırmanın bundan sonraki "**İKİNCİ BÖLÜMÜNÜ**"nde konunun bir devamı olması bakımından *Ömer b. Abdü'l-Aziz* ve daha sonraki devirlerde ihtida eden diğer Türk Hükümdar ve Aristokratları üzerinde durulacak ve ilk defa bir senteze doğru gidilecektir.

⁹⁹ Yakut, el-Üdeba, I. s. 166.

II. BÖLÜM

HALİFE ÖMER B. ABDÜ'L-AZİZ DEVRİNDE MÜSLÜMAN OLAN TÜRK HÜKÜMDARLARI

Süleyman b. Abdü'l-Melik'in vefatı üzerine, hiç bir muhalefete uğramadan hilâfet makamına, Ömer b. Abdü'l-Aziz gelmiştir (716-719). Ömer II'in Halife olmasından sonra, Aşağı Türkistanın İslâmlaşmasında yeni bir dönem daha başlamıştır. O'nun şüphesiz en büyük tasarılarından biri de İslam dininin, İmparatorluğun geniş hudutları içinde yaşayan, dil, din ve ırk bakımından birbirinden farklı kavimler arasında, özellikle Türk yurtlarında yayılması ve sosyal bünyesi sağlam kuvvetli bir toplumun teşekkülü idi. O bunun için köklü bir kısım icraatlara girişmiştir. O'nun bu icraatlarını tahlil etmek daha geniş bir araştırma mevzuudur. Fakat bunlardan en önemlisi, Ömer'in imparatorluğun Doğu hudutlarında bulunan hükümdarlar arasında İslam Dininin yayılması için, gerçekten de ciddî teşebbüslerde bulunmuş olmasıdır. Bu cümleden olmak üzere onlara gönderdiği bir kısım "*çağrı mektupları*" konumuz açısından çok önemli bir malzeme niteliğindedir.

Doğu fetihleri hakkında belki de en güzel kitabı yazan, el-Belâzurî'ye göre İslam'ın bu Zâhid Halifesi, Aşağı Türkistan'ın mahallî hükümdarlarına bir tebliğ mektubu yazarak onları, İslam dinini kabule çağırmıştır. Mektubun muhteva ve metnini pek tabii olarak kaydetmeyen Müellifimiz el-Belâzurî, Ömer II'in bu samîmî teşebbüsleri sonucu söz konusu bu hükümdarlardan bazılarının İslam dinine girdiklerini de bildirmektedir. Fakat, O'nun konumuz açısından oldukça önemli olan, bu rivayeti daha ham bir malzeme niteliğindedir. J. Wellhausen¹⁰⁰, H. A. R. Gibb¹⁰¹, M. A. Shaban¹⁰², gibi bir kısım tarih otoriteleri bu rivayetleri aynen nakletmekle yetinmişler, keyfiyet ve netice itibarı ile değerlendirmemize yardım edecek herhangi bir yorumda bulunmamışlardır.

el-Belâzurî'nin rivayetleri şüphesiz bir gerçek olarak kabul edildiği takdirde, söz konusu hükümdarlar arasında O'nun muasırı olan, Soğd,

¹⁰⁰ el-Belâzurî, neş. S. el. Müncid, Kahire, 1957, III. s. 228.

¹⁰¹ Wellhausen, J., a.g.e.s. 139.

¹⁰² Gibb, H.A.R., s. 47.

Semerkant, Uşrusana, Fergane vb. yörelerin hükümdarları da olması gerekmektedir. Mamafih onlardan bazılarının ihtida etmeleri, âdil Halifenin bu teşebbüslerinin hiçte semeresiz kalmadığını göstermektedir. Nitekim, J. Wellhausen, Soğd, hükümdarı (Gurek) ve tebeasının halife Ömer zamanında onlara tanınan bir kısım kolaylıklar nedeniyle müslüman olduklarını teyid etmektedir¹⁰³. Halife Ömerle başlayan bu hayırlı dönemde, ihtida eden Türk hükümdarları başında Akşit Gurek vardır. Bundan başka, Uşrusana hükümdarı ve meşhur Kara Buğra Han'ın oğlu Kâvus ve büyük Türk Hakanı Sulu Han bu bölümde inceleyeceğimiz başlıca şahsiyetlerdir.

4-İHŞİD (AKŞİD GUREK?): SOĞD - SEMERKANT HÜKÜMDARI

(91/709-128/745?)

a-Semerkant ve Türkleştirilmesi: Akşit Gurek, Halife Ömer b. Abdül-Aziz devrinde müslüman olan mücadeleci Türk hükümdarlarından biridir. İslâmî fetihler sırasında, Aşağı Türkistan'ın büyük eyaletlerinden biri ve Soğdiana hükümetinin merkezi olan Semerkant hükümdarı idi.

Semerkant'a gelince: uzun tarihî seyri içinde, Buhara ile sosyal ve siyâsî yönlerden hemen hemen aynı kaderi paylaşmıştır. Bununla beraber, Buhara daha ziyade *dinî bir merkez* olmasına rağmen, Semerkant karşımıza aynı zamanda bir *ticaret merkezi* olarak çıkmaktadır. Fakat bizim için asıl önemli olanı, buraların İslâmî fetihlerden çok daha önce büyük ölçüde Türk nüfuz ve hakimiyetinin tesiri altında kalması ve bir dereceye kadar Türkleştirilmesidir. Zîra söz konusu fetih hareketleri başlamadan, çok daha önce Asyanın iç kısımlarından kopup gelen yeni Türk dalgaları bölgedeki, diğer Türk asıllı Eftalitler hakimiyetine çoktan son vermişler ve siyâsî durumdaki hakim olmuşlardır. Bundan sonra Semerkant'a hemen her devirde, mahallî Türk hanedanlarının bir mümessili hakim bulunuyordu¹⁰⁴. Belki de bu özelliği içindir ki kaynaklarda hemen her vesile ile, Soğdiana'nın hükümet merkezi olan bu güzel şehrin genellikle *Türklere aid olduğu*¹⁰⁵ dile getirilmiştir.

¹⁰³ Shaban, M.A. The Abbasid Revolution, Cambridge, 1970, s. 87.

¹⁰⁴ Wellhausen, J., a.g.e. s. 163.

¹⁰⁵ Brestschneider, M.D. Medieval Reserches From Eastern Sources, London, 1967, II, s. 58. (.....Soğdiana belonged to the Turks) İA.X. s. 469.

b-Akşit Gurek'in İlk Yılları: Bu devirde ihtida etmiş, siyâsî yada sosyal olaylara yön vermiş olan daha bir kısım Türk hükümdarları gibi Akşit Gurek'in de çocukluğu ve hayatının aktif bir komutan bir devlet adamı oluncaya kadar geçirdiği ilk yılları hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. O'nun adı ilk defa Sasanî Hanedanının son bedbaht hükümdarı *Yezdücerd* III. ile ilgili olaylar sırasında geçmektedir. Nihavent bozgunundan sonra, Araplar karşısında hiç bir zaman tutunamayan Yezdücerd, büyük Türk Hakanı ile birlikte Gurek'te yardım talebinde bulunmuş ve kaybetmiş olduğu taht ve bahtını kurtarmalarını istemiştir (22/642)¹⁰⁶. Türk Hakanı derhal Yezdücerd'in imdadına koşmuş ve devrin Arap komutanı *Ahnef b. Kays'a* çok zor günler yaşatmıştır¹⁰⁷. Daha sonra Yezdücerd'in bu Türk Hakanına sığındığı Taberî'nin yine bu konulardaki rivayetleri arasındadır¹⁰⁸. Hernekadar birbirini takib eden olaylar ve Arap ordusunun Belh yakınlarında kuşatılması sırasında, Gurekten bahsedilmemekte isede, bu kuşatma da O'nun, Türk Hakanının erkani harbi arasında genç bir komutan olduğu anlaşılmaktadır.

Gurek, İslâmî fetihler sırasında, Semerkant Türk Hanlığının önemli sîmalarından biridir. O, her zaman Semerkant hükümdarı *Tarhun'un* yanında olmuş ve olayların hemen hepsine de iştirak etmiştir. Kuteybe daha önce yapılan anlaşmaların aksine Semerkant'ı istila ve *Tarhun'u* çok ağır bir şekilde vergi ödemeye mecbur ettikten sonra, Gurek'in artık ön saflara geçtiğini görüyoruz. Zîra Kuteybeye karşı vergi ödemeyi bir nevi zillet olarak kabûl eden halk, ayaklanmışlar, eski ve de yaşlı hükümdar *Tarhun'u* hapsederek yerine *Gurak'ı* getirmişlerdir (91/709)¹⁰⁹. *Tarhun'un* düşürülmesinde Gurek'in şüphesiz önemli derecede rol oynadığı da gözden kaçmamalıdır.

c-Akşit Gurek'in Kuteybe İle Mücadeleleri: Akşit Gurek'in müslüman fatih Kuteybe ile her nedense siyâsî yönüne rağmen dînî yönü çok daha ağır basan renkli mücadeleleri olmuştur. O'nun bu mücadelelerini kısmende olsa dile getirmemiz, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için yararlı olsa ge-

¹⁰⁶ et-Taberî, IV. s. 168.

¹⁰⁷ Kitapçı, Z. The First Challenge of the Turks Against the Arabs, Tarih dergisi, Sayı, XXXII, Mart, 1979, İst. sf. 894-904.

¹⁰⁸ et-Taberî, IV. s. 173.

واقام يزدجرد وال كسرى بفرعانة معهم عهد من خاقان»

¹⁰⁹ et-Taberî, VI. s. 463. Bu istihkârî bir türlü izzeti nefsine yediremeyen *Tarhun*, "Mülk elden çıktıktan sonra geride ancak öldürmek kalır, bunu kişinin kendi eliyle yapması daha iyidir". diyerek kendi kendini öldürmüştür.

rektir. Şöyleki; Kuteybe, daha önce Tarhun'la yaptığı sulhu hiç bir kale almayarak iyi bir hazırlık yaptıktan sonra, tekrar Semerkant'a gelmiş ve şehri kuşatarak çok kanlı harplere girişmiştir. Akşit Gurek'in Kuteybeye:

"-Siz beni, kardeşim ve ehli beytim mesabesinde olan kimselere karşı harbettiriyorsunuz!" diye haberler göndermesi¹¹⁰, Kuteybe, ordusunda önemli ölçüde muharib Türk unsurunun bulunduğunu göstermektedir. Kuteybe, ordusunda bulunan *Türk birliklerinin* de üstün gayret ve çabaları ile şehri ele geçirmiş ve Akşit Gurek ile, alışılmışın dışında ilginç bir sulh anlaşması yapmıştır. Bu anlaşma şartları konumuz açısından oldukça önemlidir. Zira yarı dini olan bu anlaşmaya göre: "Semerkant'da her şeyden önce büyük bir cami inşa edilecektir. Bu cami'in bir de minberi olacak ve müslüman Fatih namaz kıldıktan sonra burada halka hitaben bir konuşma yapacaktı. Yine anlaşma şartları gereğince Kuteybe ve arkadaşlarına Gurek tarafından bir yemek ziyafeti verilecek ondan sonrada Araplar şehri terkedecekti. Ayrıca Semerkant ve civarının dinî hayatında çok önemli bir yeri olan Ateşevleri ve Budist mabedlerinde bulunan putların (heykel) üzerindeki bütün ziynet eşyası ve mücevherlerde Kuteybeye verilecekti"¹¹¹.

Bu anlaşmadan sonra, Kuteybe ve askerlerinin Kis ve Neseif kapısından şehre girmeleri düşünülmüştür. Ancak Gurek bundan önce mezkûr yere kadar gelmiş, Kuteybeyi selamlayarak kafilenin önünde yerini almıştır. Gurek önde arkada Müslüman Fatih ve gazilerden oluşan dört bin kişilik kabile *tekbir sadaları* ile yürüyerek, Budist heykellerinin bulunduğu büyük mabedin önüne yani şehrin merkezine geldi. Gurek burada kılıncını bırakarak durmuştur. Artık bundan sonra yapılacak işler Müslüman Fatih'in insiyatifine bırakılmış oluyordu.

Anlaşma gereğince, Kuteybe ve beraberindeki askerler, önce yeni yapılan cami'e giderek namazlarını kılmışlar, daha sonra da Akşit Gurek'in vereceği büyük ziyafete gitmişlerdir. Böylece anlaşma şartlarının hükümleri birer birer yerine getirilmiş oluyordu. Ondan sonra Gurek eşrafdan bir grupla gelerek, Müslüman Fatih'ten şehri terketmesini istemiştir. Bu isteğe karşı Kuteybe Kur'anı Kerimden "*O, önce Âd kavmini helâk etti, Semûd kavmindende bir iz bırakmadı*"¹¹². mealindeki ayeti okumakla yetindi. Âd ve

¹¹⁰ et-Taberi, VI, s. 444.

«فارسل إليه غوزك إنما تقانني باخوتي واهل بيبي من العمم»

¹¹¹ İbnü'l-Esir, IV. s. 573. et-Taberi, VI. s 475.

¹¹² Kur'anı Kerim, en-Necm Suresi, 50-51.

Semûd kaviminden maksat Kuteybeye göre, Buhara ve Semerkant ahâli-si idi. Bundan, O'nun Semerkantı terketmeye pek niyeti olmadığı aşikâr-dı. Tafsîlatı bir başka araştırmamızda da belirtildiği gibi, Kuteybe bundan sonra, Semerkant ve havalisi için çok daha ağır şartları ihtiva eden bir anlaşma daha yapmıştır. Fakat bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz bu arada *Zerdüşî* ve *Budist* mabedlerine Kuteybe tarafından vurulan çok ağır darbedir.

Kuteybe fazla bir vakit kaybetmeden Zerdüşî ve Budist mabedlerine el koydu. Sonra sıra heykellere gelmişti. Önce, bunların üzerinde kıymet ifade eden ne varsa aldı. Bundan sonra heykeller bulunduğu yerlerden alınarak hepsi bir meydana yığıldı. Taberî bunların çokluğundan kinâyeye olsa gerek, "*sanki büyük bir köşk gibi yığılıp kaldığını*" söylemektedir¹¹³. Kuteybe şehir mabedlerinden toplanan bu heykellerin, yakılmasını emretmiştir. Bu arada Akşit Gurek tekrar Kuteybe'ye gelmiş ve ellerini oğuşturarak:

"—*Ey Emir!*" demiştir, "*Size her türlü itaat ve saygıyı göstermek bizim için gereklidir, yeter ki bu heykellere dokunmayınız*"¹¹⁴. Kuteybe'nin heykellere karşı bu cüretkâr hareketi belki bir infîale hatta kıyama sebep olabilirdi. O bütün bu ihtimalleri hiçe sayarak bir ateş getirmelerini emretmiş ve daha sonra halkın hayret ve dehşet dolu bakışları arasında tekbirler getirerek dağlar gibi yığılan bu heykelleri ateşe vermiştir¹¹⁵. Böylece Zerdüşîlik ve Budizme en ağır darbe vurulmuş oluyordu.

Bu izâhlarımızdan da anlaşılacağı üzere, Kuteybe şehre geçici bir süre için girdiği halde, sözünde durmamış, şehri gerçek manada istilâ ederek orada çok ağır bir idâre kurmuştur. Bu idârenin asıl hedefi muharip ve göçebe Türk unsuruna büyük ölçüde darbe vurmaktır ve onları saf dışı bırakmaktır. Nitekim O bunda muvaffak da olmuştur. Kuteybe'nin Semerkant'ı haksız olarak işgal etmesinin yankıları büyük olmuş ve Şam sokaklarına kadar ulaşarak, halkın diline düşmüştür. Taberînin bildirdiğine göre, bu haberleri Halîfeye ulaştırmak üzere Şam'a gönderilen şamatalı elçiye sıradan bir adam büyük bir kehânet örneği vererek şöyle demiştir.

"Hz. Peygamberi doğruluk için gönderen Allaha yemin ederim ki, siz Semerkant'ı hiyânetle ele geçirdiniz. Horasanlılar, siz Emevîlerin elinden saltanatı alacaklar ve Şamda taş üstünde taş da bırakmayacaklardır"¹¹⁶.

¹¹³ et-Taberî, VI. s. 475.

«فكانت كالقصر العظيم حين جمعت»

¹¹⁴ İbnü'l-Esir, IV. s. 573. et-Taberî, VI. s. 475.

¹¹⁵ İbnü'l-Esir, IV. s. 573. et-Taberî, VI. s. 476.

¹¹⁶ et-Taberî, VI. s. 479.

والذى بعث بالحق ما افتتحموها الاغدرأ وانكم يا اهل خراسان للذين تسلبون بني امية مذكهم وتقتضون دمشق حجراً حجراً.

d—*Akşit Gurek'in İhtidası*: Bundan sonra Gurek'in hayatında yeni bir devir başlamıştır. O'nun Semerkant'ı bu şekilde tahliye ettikten sonra civar bir kasabaya muhtemelen *Mayemurg*'a çekilerek geçici bir süre içinde olsa siyâsî ve sosyal olaylardan uzak kendi halinde bir hayat yaşadığı anlaşılmaktadır.

O'nun bu hali Emevîlerden Ömer b. Abdülaziz'in iktidara gelmesine kadar devam etmiştir. (716) Ömer II'in devri kısada olsa adâlet ve hakkın ihyâsı devridir. O, Türkistanda senelerdir olagelen haksızlıkları iyi bildiği için, önce bunlara bir son vermiş, sonra da, kendisinden önceliklere göre bir nevi reform olarak tasvir edebileceğimiz bir çok hayırlı icraata girmiştir. Bu arada yukarda da işaret edildiği gibi Türk Büyüklerine de birer mektup yazarak onların müslüman olmalarını istemiştir. Halife Ömer'in adâletinin nerede ise cihanı dolduracak bir hale gelmesi, haksızlıkları gidermesi, gönüllerde İslâmiyetin lehine yeni heyecanlar uyandırmıştır. Artık müslüman olmak için tereddüt etmeye lüzum kalmamıştı. Bu bakımdan Ömer'in yukarda mevzu bahs edilen mektubu diğer hükümdarlar kadar Türk büyükleri arasında da hüsnü kabule mazhar olmuş, dolayısıyla onlardan bir kısmı *ihtida* etmişlerdir. Bunlar arasında, Soğd eski hükümdarı *Akşit Gurek* ve Uşrusana hükümdarı meşhur Kara Buğra'nın oğlu, Kâvus'da vardır. Fakat Akşit Gurek'in müslümanlığı üzerinde bir kısım otoriteler tarafından menfi yorumlar yapılmaktadır. Bunların başında meşhur H. A. R. Gibb, gelmektedir. O'na göre:

"Gurek, Ömer II.nin dini hislerini tahrik ederek payitahtını kurtarmayı düşündü. Gurek zahiren İslam dinini kabul eder gibi görünerek Ömer'e bir heyet gönderdi. *Kuteybe bize hiyânet ve zulümle muamele etti*, diyerek şehrin Soğdianlara geri verilmesini istedi"¹¹⁷.

Haddizatında bu kabil realiteden uzak yorumlarla Gurek'in müslümanlığını hafife almak, Aşağı Türkistan'daki İslamiyetin yayılmasını ve şimdiye kadar bu yolda alınan mesafeleri hafife almak olur. Bizim, diğer bir kısım araştırmalarımızda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durduğumuz gibi, İslâmiyet Buhara¹¹⁸ ve Semerkant'da¹¹⁹ özellikle Kuteybe

¹¹⁷ Gibb, a.g.e., s. 47.

¹¹⁸ Kitapçı, Z., Buharada İslâmiyetin Yayılışı, Millî Kültür (Aylık Dergi) I. Sayı 2, Şubat, 1977, Ankara, sf. 50-59.

¹¹⁹ Kitapçı, Z., İslâmiyetin Semekant ve Havâlisinde Yayılışı, Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi) Sayı, 25, Ağustos, 1983, İst. Sf. 109-195.

b. Müslim'in gayretleri ile hiç kimsenin söküp atamayacağı bir şekilde yerleşmiştir. Bu şehir ve kasabalarda şimdiye kadar daha bir çok cami ve mes-cidler yapılmış, müslüman valisi, kadısı ve yeni mühtedilerinde oluşturduğu *İslâm cemaati* ile bu şehirlerde İslâmî bir çevre oluşmuştu. Böyle bir şehir ve çevrede, Gurek kendisini müslüman toplumun dışında hissedemezdi. Aklını, mantığını kullanmış ve tercihini ona göre yaparak müslüman olmuştu. Fakat bizim yeni müslüman olanlarda görmeye alışık olduğumuz dinî heyecan bu devirde müslüman olan diğer bir kısım Türk hükümdarlarında olduğu gibi Gurek'te de yoktur. Bunun başlıca sebebi despotik Arap idârecilerinin müslüman olan Türklere ve Türk hükümdârlarına hemen hemen hiç bir ilgi göstermemeleri ve kendilerini onlara yakın (bir din kardeşi) hissetmemeleridir¹²⁰.

e — *Akşit Gurek'in Semerkant'ın Tahliyisini İstemesi*: Mâmâfih, Akşit Gurek müslüman olduktan sonra O, bu yeni çevreye daha iyi bir uyum sağladığı gibi müslüman idarecilere de kendini çok daha yakın hissetmiştir. Gerçekte O, Kuteybe'nin şehri, aralarındaki sulh anlaşmasını hiçe sayarak istila etmesini hiç bir zaman hazmedememiş ve bu uğurda ömrünün sonuna kadar da mücadele etmiştir. O'nun en büyük arzusu Semerkant için yapılan bu haksızlığın giderilmesi ve mülkün sahibine tekrar iade edilmesi idi. Taberinin bu konudaki ayrıntılı rivayetlerine göre, büyük İslâm Halifesinin adâlet ve insafla muamelesi Aşağı Türkistanda yayılınca, Akşit Gurek'te dahil eşraftan bir heyet şehrin Arap valisi Süleyman b. Ebis-Siriri'ye giderek isteklerini açıkça ortaya koymuşlar ve şöyle demişlerdir:

“—Biz Kuteybenin zulüm ve hiyânetine uğradık. Ülkemizi haksız olarak elimizden aldı. Şimdi Allah bize adâlet ve insafını gösterdi. Artık bizim Müminlerin Emiri olan Halîfeye bir heyet göndermemize müsaade et, bu mezalimi ona şikâyet edelim. Eğer biz haksız ve üzerimize düşen bir şey varsa onu da vermeye hazırız. Zaten böyle bir heyet göndermeyi çoktandır istiyorduk”¹²¹.

Neticede bir heyet gönderildi. İslâmın âdil Halîfesi heyeti ve olup bitenleri büyük bir ilgi ile dinledikten sonra bir mahkeme kurularak hak ve adâletin ortaya çıkmasını emretmiştir. Dolayısıyla bir mahkeme kuruldu. Bu hususta gerekli araştırmalar yapıp şahitler dinlendikten sonra mahke-

¹²⁰ Konunun varyantları için bkz. Kitapçı, Z., Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakteri, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı, 33, Aralık, 1984, İst. sf. 130-140.

¹²¹ et-Taberi, VI. s. 567.

me, Akşit Gurek'i haklı bulmuş ve Semerkantlıların lehine olarak karar vermiştir. Bu hüküm gereğince, Araplar şehri boşaltacaklar ve iki taraf arasında yeni bir sulh anlaşması yapılacaktı. Ne yazık ki bu merhaleden sonra Semerkant ileri gelenleri Akşit Gurek'i desteklememişlerdir. Onlar haklı olarak, nerede biteceği pek de belli olmayan yeni bir maceraya atılmaktansa daha makul bir yol tercih etmişler ve Gurek'e şöyle demişlerdir:

«قال اهل الرأى قد خالطنا هؤلاء القوم واقننا معهم وامنونا وامنا معهم»

“— Artık biz bu Araplarla bunca yıl beraber oturduk, birbirimizle karıştık ve anlaştık, onlar bizden biz de onlardan emin olduk (şimdi böyle bir şeye lüzum yoktur)” diyerek durumu olduğu gibi kabul etmişlerdir¹²².

Bu, diğer taraftan, yerli halkın huzur ve istikrarı ne kadar özlediğini göstermektedir. Artık bundan sonra Akşit Gurek'in daha geri planda kaldığı siyasî ve sosyal olaylarda aktif bir rol oynamadığı hata Araplarla tam bir uyum içinde yaşadığı görülmektedir. Onun bu tutumu *Eşres b. Abdullah es-Sülemi*'nin Horosan'a vali olarak gelmesine kadar devam etmiştir (109/727). O bu süre zarfında müslüman valilerin yani idârenin daimi yanında yer almış ve bölgenin Araplarca *tarh* edilen sâbit vergilerin toplanmasında onlara destek olmuştur.

f—Akşit Gurek ve Eşres: Eşres Horasan'a vali olarak gönderildikten sonra, sonu tam bir başarısızlık ve felakete bitecek olan büyük bir İslâmlaş-tırma kampanyasına girişmiş ve bu kampanyanın merkezini de Semerkant olarak seçmiştir. Eşres'in böyle bir kampanya açmasının sebepleri ve bunun için neden Semerkant'ı seçmiş olması ayrı bir araştırma konusudur. Fakat O'nun İslâma çağrı kampanyası, büyük bir ilgi görmüş ve vergiden muaf tutulacağı bildirilen yüzlerce kişi müslüman olmuştur. Bu diğer taraftan vergilerin düşmesi ve kesilmesi idi. Haraç ve cizye toplamanın mesuliyetini taşıyanlardan birisi olan Akşit Gurek ve diğer Dihkanlar bu gelişmeler karşısında müşkül durumda kalmışlardır. Nitekim Gurek, Eşres'e bir mektub yazarak kitle ihtidaları dolayısıyla harac'ın tamamen kesildiğini bildirmiştir¹²³. Hatta Buhara Dihkanları daha da ileri giderek Eşres'e “*halkın hepsi Arap oldu, siz daha kimden haraç alacaksınız!*” demişlerdir¹²⁴.

¹²² et-Taberi, VI. s. 568.

¹²³ et-Taberi, VII. s. 55.

¹²⁴ et-Taberi, VII. s. 55. «فجاء دهاقين بجارى الى اشرس فقالوا ممن تأخذون الخراج وقد صار الناس كلهم عرباً»

Eşres kendini büyük bir açmaza sokmuştu. O, ya vergiden, yada İslâm dinine girmiş olan bunca kimseden vazgeçecek ve İslâmlaştırma kampanyasını durduracaktı. Eşres vergiyi tercih etti ve müslüman olanlara çok daha şiddetli davranılarak vergi ödemeleri istendi. Neticede, "Soğd (Semerkant) ve Buradaki müslümanlar (Türkler) isyan ederek Türk Hakanından yardım istemişlerdir"¹²⁵.

Bu durum Gurek'in uyuyan emellerinin yeniden uyanması ve tekrar kabarmasına yol açmıştır. Bu karışıklıklardan yararlanarak Semerkant'ı Arapların elinden tekrar kurtarmayı düşünmüş ve daha önce birlikte olduğu Arap idaresini bırakarak isyan eden bu Türklerin safına katılmıştır¹²⁶. Bundan sonra O da, diğer bir kısım Türk büyükleri gibi Semerkant ve Buhara'da başlayan ayaklanmalar dolayısıyla Aşağı Türkistana dalan ve Arapların buralardan söküp atmak isteyen büyük Türk Hakanı Suluhan'ın yanında yer almış ve Araplara karşı mücadelesini ölünceye kadar sürdürmüştür. O, Kuteybe'nin kaypaklığını bir türlü unutamamış ve her zaman Semerkant'ı Arapların elinden kurtarmayı tasarlamıştır. Zaman zaman talih O'na gülümser gibi olmuşsa da bu arzusu hiç bir zaman gerçekleşmemiştir. O, Semerkant hanlığını özliyerek hayata gözlerini kapayıp gitmiştir. Gurek, (Çin kaynaklarında Ou-le-Kia)'ın vefatının, milâdî (750) yılından önce olduğu bu tarihte oğlu Tou-Ho (Çinceden) tarafından Çin'e gönderdiği heyetle ilgili kaynaklardan anlaşılmaktadır¹²⁷.

Kaynaklardan O'nun, Muhtar adındaki bir oğlundan bahsedilmektedir. Muhtar, isminden de anlaşıldığı gibi, belkide müslüman olduktan sonra dünyaya gelen ilk oğludur. Muhtar: arapça *hakkı, doğruyu, hidâyeti seçen* kişi anlamına gelir. Bu ismi Gurek'in O'na müslüman adı olarak bizzat vermiş olması gerekmektedir. Biz Muhtar'ın, Gurek'in vefatından sonra bir nevi halefi olan ve Çin kaynaklarında adı Tou-Ho olarak zikredilen kimse ile aynı olmasını temenni etmekteyiz. Mâmafih, Muhtar b. Gurek her zaman babası ile birlikte olmuş ve siyâsî bir kısım olaylara o da katılmıştır.

Taberî hicrî 110/728 yılı olayları ve dolayısıyla Hakan'ın çok şiddetli olan Kemerce kuşatmasından bahsederken bu Muhtardan da söz etmekte, O'nun söz konusu kuşatmada Araplarla Türklerin arasını bulmak ve kuşatmaya bir son verdirmek için diğer Soğd hükümdarları (Türk

¹²⁵ et-Taberî, VII. s. 56.

¹²⁶ et-Taberî, VII. s. 59.

«ولحق غوزك في تلك الواقعة بالترك»

¹²⁷ (Günaltay), M.Ş., Mufassal Türk Tarihi, İst. 1339, V. s. 243-244.

Beyleri) ile birlikte büyük Türk Hakanı Sulu Han'ın nezdinde teşebbüse geçtiğini, O'nun huzuruna çıktığını ve bunda başarılı da olduğunu kaydetmektedir¹²⁸.

5—KÂVÛS ET-TÜRKİ, KARA BUĞRA HAN'IN OĞLU:
(UŞRUSANA HÜKÜMDARI) (740?—820?)

Emevîler devrinde müslüman olan Türk hükümdarlarından bir diğeri de Kâvûs et-Türkî'dir. Aşağı Türkistanın önemli coğrafi bölgelerinden biri olan Uşrusana Hükümdarı idi. Uşrusana; Yâkût'un bildirildiğine göre, doğuda Fergane, batıda Semerkant, kuzeyde Şaşa ve yine Fergane'nin bir kısmı, güneyde ise Keş ve Sağaniyan arasında kalan çok geniş coğrafi bir bölgenin adıdır. Başşehri *Buncıkes* olduğu kaydedilmektedir. Diğer önemli şehirleri arasında, *Zâmin* ve *Dizek* bulunmakta idi¹²⁹.

a—*Kara Buğra Han Kimdir?* İslâmî fetihler sırasında bu büyük coğrafi bölgede, Aşağı Türkistan'ın diğer bölgelerinde gördüğümüz gibi Türk asıllı hükümdar aileleri tarafından idare edilmekte idi. Uşrusana uzun tarihi seyri içinde, Asya Türk Hakanlığına bağlı ve onun nüfuzu altında kalmıştır. Arapların bu bölgeye ayak bastıkları sıralardaki hükümdarı, İslâmî Kaynaklarda adı (خرا برة) olarak zikredilen meşhur Kara Buğra Han idi¹³⁰.

Kara Buğra Han, daima Arapların karşısında ve büyük Türk Hakanı Sulu-Han'ın yanında yerini almış ve mücadelesini böylece sürdürmüştür. Nitekim Taberî hicrî 119/737 yılı olaylarından bahsederken Sulu Han'ın Emevîlerin atak valisi Esed'le yaptığı harplerde Kara Buğra'nın, Türk Hakanının ordusunda çarpıştığını ve *Soğd*, *Taşkent*, *Hottel* ve *Toharistan* hükümdarı Yabgu ile birlikte Onun ordusunun sağ kanadını teşkil ettikleri bildirilmektedir¹³¹. Daha sonra Hakan, iyi bir hazırlık yapmak ve Semerkant'ı tekrar muhasara etmek için memleketine dönmeye karar verince, önce Toharistana gelmiş, orada bir müddet kaldıktan sonra Uşru-

¹²⁸ et-Taberî, VII. s. 64. Muhtar b. Gurek ve diğer Soğd ileri gelenleri Türk Hakanına gelerek şu şekilde konuşmuşlardır; "Ey Hükümdar, öyle yapma" dediler. "Araplara eman ver, oradan çekilip gitsinler. Bunu onlara Gurek için yapmalısınız. Zira O, Araplarla birlikte ve hala onların itaati altındadır müslümanlardır.). Onun oğlu M u h t a r da bunu istemektedir".

¹²⁹ Yâkût, el-Büldan, I. s. 177.

¹³⁰ et-Taberî, VII. s. 122. Taberî de O'nun adı Hara Buğratü Ebâ Hana Harra, İbnü'l-Esirde ise Hara Buğra Ebu Hanacize olarak kaydedilmiştir. (V. s. 205).

¹³¹ İbnü'l-Esir, VI, s. 205, et-Taberî, VII. 122.

sanaya uğramış ve Kara Buğra Han'ın yanında bir müddet ikâmet etmiştir (737). Bu süre zarfında Kara Buğra Han, Onu, politik de olsa büyük bir saygı ile karşılamış, kendisi için bir çok kıymetli hediyeler, askerleri için hayvanlarla birlikte pek çok harb malzeme ve mühimmat da vermiştir. Fakat bütün bu yazdıklarımız, *Sulu Han'la Kara Buğra Han*'ın birbirleri ile olan ilişkilerinin son derece samîmî ve mükemmel olduğu anlamına gelmemelidir. Zîra Taberî ikisinin arasının açık olduğunu zikretmektedir¹³². O'nun bu yardımları sadece zevahiri kurtarmak için olsa gerektir.

Bununla beraber, Türk hanedan ailesinin bu büyük Hükümdarı ve özellikle hayatının ilk yılları hala karanlıklar içindedir. O'nun ne zaman Uşrusana hükümdarı olduğunu bilmediğimiz gibi, müslüman valilerle olan ilişkileri hakkında da pek fazla bir şey söylememize imkan yoktur. Fakat İslâm dininin bu aile ve yakın çevresine çok daha önceleri yani Kara Buğra Han'ın sağlığında girdiği de bir gerçektir.

b—*Kâvûs et-Türkî'nin İhtida Etmesi*: Kara Buğra Han'dan sonra Uşrusanaya oğlu Kâvûs et-Türkî hükümdar olmuştur. Onun, Emevîler'in sonuna doğru belki de Abbasîlerin ilk devirlerinde bu makama getirilmiş olması gerekmektedir (240?). Fakat O, hükümdar olmadan önce, hatta Kara Buğra Han'ın sağlığında müslüman olmuştur. O'nun Emevî devleti ricâlerinden *F a z l b . Y a h y a ' n*ın telkini ile müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğ Şad, oğluna, Müslüman Fatih'e nisbetle *Kuteybe* adını verdiği gibi, Kâvûsta oğlunun adını bu zata duyduğu minnet duygusunun derin bir ifadesi olarak *Fazl* koymuştur. Bir diğer oğlunun adı ise *Haydar* olup, İslâmî kaynaklarda daha ziyade *Afşîn* (Türk asılzadelik unvanı) lâkabı ile şöhrete ulaşmıştır. Gerek *Fazl*, gerekse *Afşîn* Abbasîler devrinin Türk asıllı büyük komutanları arasındadır. *Afşîn*le birlikte *Fazl* da bir çok askerî harekâta katılmış ve *Babek el Hurremî*'nin yakalanmasında büyük yararlıklar göstermiştir¹³³. Özellikle *Afşîn*, el-Mutasım devrinde (817-833) devlete büyük hizmetleri dokunmuş, askeri rütbelerden bir bir geçerek hilâfet orduları başkomutanı olmuştur¹³⁴.

Büyük İslâm tarihçisi *el-Belâzurî*'nin Kâvûs et-Türkî hakkında konumuz açısından gerçektende önemli olan ilginç rivayetleri vardır. Bunlardan

¹³² et-Taberî, VII. s. 125.

¹³³ et-Taberî, IX. s. 24-37.

¹³⁴ Kitapçı, Z., et-Türk fi müellefatı'l-Cahız, Beyrut, 1972, s. 268 vd.

birinde Kâvûs'un Emevîlerin dirâyetli Horasan valilerinden olan *Cüneyd b. Abdullah el-Murrî*'nin (729-734) annesiyle evlendiği rivayet edilmektedir¹³⁵. Hernekadar bu evlenme ile ilgili olarak pek fazla bir tafsilat yoksa da bunun münferid bir olay olmadığı da bir gerçektir. Emevîlerin uzun süren Aşağı Türkistan hâkimiyetleri sırasında, iki taraftanda buna benzer evlenmeler olmuştur. Nitekim *Osman b. Mesud et-Temîmî* bir Türk kadını (muhtemelen Nizak ailesinden) ile evlendiği gibi, Buhara hükümdarı Tuğ Şad'da yukarda geçtiği gibi Nasr b. Seyyar'ın kızı ile evlenmiştir.

Müslüman Arap valilerinin Türk Hükümdarları ile olan yakın münasebetleri hakkında bir fikir vermesi bakımından çok önemli olan bu evlenmeler renkli bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir kısım sosyal yada siyasi olayların neden olduğu bu gelişmeler, bir başka ifade ile tatlı olaylar diğer taraftan, İslâm dininin Türk hükümdar aileleri çevresinde yayılması ve rağbet bulmasına yardım etmiştir. Nitekim Kâvûs'un Cüneyd'in annesi ile evlendiği haberi oğlu Haydara daha sonra İslâm tarihine altın sayfalar yazdıracak olan Afşîn'e ulaştığında O da pek tabîi olarak müslüman olmuştur¹³⁶.

Ayrıca bütün bu gelişmelerin Kara Buğra Han'ın sağlığında belki de hayatının sonlarına doğru ceryan ettiğine işaret etmemizde yarar vardır. Cüneyd'in annesini Kâvûsla evlendirmesinin bir diğer izahı, Kara Buğra'nın, Türk Hakanı Sulu Hanla olan soğukluğundan azamî ölçüde yararlanmaktı. Zira Cüneyd, Türk Hakanı ile yaptığı harplerde fazla bir başarı elde edemediği gibi, üstelik çok zor günler yaşadığı da olmuştur. Böylece Cüneyd zimmende olsa bu Türk Hükümdar ailesinin desteğini sağlamış olacaktı. Nitekim Taberînin Sulu Hanla, Kara Buğra Han'ın arasının pekte iyi olmadığını hatta Kara Buğra'nın O'na düşmanlık duyduğunu zikretmesi bizim bu görüşümüze desteklemektedir.

c—*Kâvûs'un Müslüman Valilerle Mücadelesi*: Kara Buğra'nın vefatından sonra, Onun yerine oğlu Kâvûs geçmiştir. Daha babasının sağlığında müslüman olan bu Türk Hanının, Emevîlerin Horasan valileri ile iyi bir uyum içinde olduğu görülmektedir. Cüneyd b. Abdurrahman'la başlayan, ve Nasr b. Seyyara kadar devam eden ve Aşağı Türkistanda bir kısım ayaklanma ve başkaldırmaların birbirini takip ettiği yaklaşık yirmi sene kadar süren bu uzun devrede mümkün olduğu kadar siyasi olaylardan

¹³⁵ el-Belâzurî, III. s. 528.

«وكان كاووس ملك اشرو سنة قد زوج ام جنيد»

¹³⁶ el-Belâzurî, a.g.e., III. s. 228.

uzak, ve kendi halinde bir kimse olarak yaşamıştır. O'nun bu süre zarfında Arap âmillerine karşı mûtaad olan vergiyi ödemekte her hangi bir zorluk da çıkarmadığı anlaşılmaktadır.

Kâvûs'un müslüman Arap valileri ile olan asıl mücadelesi Abbasiler devrinde, özellikle el-Memûn'un Horasan valiliği sırasında başlamış ve O'nun Hilâfetinin ilk yıllarına kadar devam etmiştir. el-Memûn, daha Horasanda vali bulunduğu sıralarda, bir taraftan *Soğd Uşrusana, Fergane* gibi Türk yurtlarına devamlı akınlar tertip ederken, diğer taraftan da mahalli Türk Hanlarına bir kısım mektuplar yazarak Onların müslüman olmalarını ve kendi itaati altına girmelerini istiyordu. Bu hususlarda çok daha ayrıntılı bilgiler veren el-Belâzurî'ye göre, Kâvûs'da el-Memûn'a bir mektub yazarak ona barış teklifinde bulundu. Yapılan anlaşmaya göre, Uşrusana hükümdarı, el-Memuna vergisini muntazam ödeyecek, fakat müslüman askerlerde onun ülkesine akınlarda bulunmayacaktı.

Fakat daha sonra el-Memun, Halife olarak Bağdat'a döndükten sonra, Kâvûs mezkur sulh hükümlerini hiçe sayarak vergi ödemeyi reddetmiş ve Arap sultasını yıkmak için Türklerden yardım talebinde bulunmuştur¹³⁷. el-Memun Horasan'ın durumunu ve özellikle Türk hanlarını çok iyi bildiği için derhal *Ahmet b. Ebî Halid*'i büyük bir ordu ile Kâvûs'un üzerine sevk etmiştir. Ahmet b. Ebî Halid şaşılacak bir süratle Uşrusana'ya gelmiş ve Kâvûsu daha derlenip toparlanmaya fırsat vermeden yakalamıştır. Artık Kâvûs'un teslim olmaktan başka çaresi kalmamıştı. Müslüman general, Kâvûs ve oğlu Fazlı esir almış ve daha sonra ikisini birlikte Halife el-Memuna takdim edilmek üzere Bağdat'a gönderilmiştir (207/822)¹³⁸.

Böylece Bağdat'a gelen Kâvûs, Abbasî halifesinin huzurunda bir ke-re daha müslüman olduğunu izhar ederek, Ona olan itaatini de teyid etmiştir. Bundan ziyadesiyle memnun olan el-Memun, iyi bir tedbir olmak üzere Ona bir çok izzet ve ikramlarda bulunmuş hatta ülkesine yani Uşrusana'ya tekrar hükümdar olarak göndermiştir. Türk hükümdarı Kâvûs ve yine Türk asıllı *Meracil* adlı¹³⁹ bir anadan doğma olan el-Memunun arasındaki münasebetler sonraları dahada gelişmiş ve imrenilecek bir hal almıştır. Neticede Uşrusana ile Bağdat arasında gelip gitmeler ve yüksek seviyede ziyaretler de çoğalmıştır. Hatta el-Memûn, Kâvûsun

¹³⁷ Kitabçı, Z., a.g.e., s. 91.

¹³⁸ et-Taberi, VIII. s. 559.

«فشنخص احمد الى ماوراء النهر وبعث فافشع اشرو سنة واسر كاووس بن خاراخره وابنه الفضل»

¹³⁹ Kitabçı, Z., Ummahatü'l-Hulefa min Cevari'l-Etrak, Majallah, a.g.mk. s. 623.

büyük oğlu Haydarla (Afşin) diğer oğlu Fazlı kendi sarayına celbetmiştir. Bu şekilde Abbâsî sarayına iltihak eden Haydar ve Fazl, daha sonraları o devrin Türk asıllı parlak birer komutanı olmuşlardır. Hele Haydar, İslâmî kaynaklarda Afşin diye anılacak olan bu Türk komutanı özellikle el-Mu'tasım devrinde kazandığı eşsiz zaferlerle şan ve şöhretin zirvesine ulaşmış, hakkında bir çok Arap şairi parlak kasideler yazmış ve O, bu durumu ile el-Mu'tasımı bile kıskandırmıştır¹⁴⁰.

Kâvûsa gelince, O ölünceye kadar artık kendi halinde samîmî bir müslüman olarak yaşamıştır. Belki zaman zaman Bağdat'a gelip gittiği de olmuştur. Kesin olarak bilinmemekle beraber el-Memnun'un hilâfetinin ortalarına doğru vefat ettiği anlaşılmaktadır (820?). O, ölünce yerine el-Memûn'un isteği üzerine büyük oğlu Afşin Uşrusana hükümdarı olmuştur. Afşin'in fırtınalı ve fakat hazin bir sonu olan hayatının ayrıntıları bizim konumuzun dışındadır¹⁴¹. Mamafih kaynaklarda Kara Buğra Han'ın soyundan gelen bu Türk Hanedanının yaklaşık olarak 893 yılına kadar Uşrusana hükümdarlığını sürdürdükleri zikredilmektedir¹⁴².

6 — TÜRK HAKANI SULU - HAN VE İSLÂMİYET (712-738)

Emevîler devrinde müslüman olan Türk hükümdarlarından bahsederken İslâmî kaynaklarda خاقان الملك الاعظم ملك الترك *Hakan, Türk hükümdarı, en büyük hükümdar*¹⁴³ veya خاقان مزاحم حمر Türkçede tabiri ile *Hakan, tos vurucu boğa*¹⁴⁴ olarak tavsif edilen büyük Türk Hakanı Sulu Hanı da zikretmemiz gerekmektedir. O, her ne kadar müslüman olmamışsa da İslâm dini hakkında geniş bilgiler elde etmiş, çok hevesli nerede ise müslüman olmak üzere bir Türk hükümdarı idi. O'nun ne yazık ki yarım kalmış bu

¹⁴⁰ Bu büyük Türk komutanının kazandığı zaferler ve etkili şahsiyetini kıskanan ve çekemeyen bir kısım Arap komutanları ve özellikle Ahmet b. Ebî Düad Mutasım ile Afşin'in arasını açmayı başarmışlar ve neticede Mutasım önce Afşini hapsedirmiş sonrada feci bir şekilde öldürmüştür. Daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., a.g.e. s. 273-274.

¹⁴¹ Divanü Ebî Temman, Mısır, 1951, III, s. 79 ve 318.

¹⁴² Barthold, W., Türkistan, 1981, İst. 270.

¹⁴³ İbn Kesir, el-Bidaye, Mısır, 1932, IX, s. 222.

¹⁴⁴ et-Taberi, VII, s. 113.

«خاقان ابي مزاحم وانما كني ابا مزاحم لانه كان يزاحم العرب»

Kaynaklarda bu Ebî Müzahim (Çok zahmet veren) kelimesi (boğa karşılığında kullanılmıştır. Araplar savaşlarındaki cesaretinden dolayı Türk Hakanına bu unvanı vermişlerdir. Daha geniş bilgi için bkz. Sumer F. Oğuzlar, s. 11, İnan A. Eski Türk Dini Tarihi, Ankara, 1976 s. 194.

ihtida hikayesini kaynakların ışığı altında burada münakaşa etmemiz herhalde yararlı olacaktır.

a—*Türk Hakanının Cüneyd'le İslâmî Münakaşası*: Büyük olaylarla dolu ve yüklü geçen bu mücadele devrinde, Türk Hakanının İslâm dinine karşı pek fazla bir ilgi göstermediğini söylemek herhalde insafsızlık olur. O, Arap valileri ile olan çetin mücadeleleri sırasında İslâm dinine büyük ilgi göstermiş ve Doğu Roma hükümdarı Herakle gibi nerede ise müslüman olacak bir hale gelmiştir. O'nun İslâm dininin lehine takındığı bu durum olayların akışına ters de değildir. Biz şimdi bu ilginç gelişmeleri açıklamaya çalışacağız. Gerçekte, Sulu Han'ın İslâm dinine karşı duyduğu derin ilgiyi gösteren en ilginç ve kıymetli rivayetler, Cahız'ın ilim aleminin yakından malumu olan *Fezailü'l-etrak* adındaki kıymetli eserinde bulunmaktadır*. Şöyle ki; Eşresten sonra Horasana vali olarak gönderilen Cüneyd (729-734) bu Türgeş Hakanı ile bir çok defalar karşı karşıya gelmiş ve çetin harbler yapmıştır. Bu harplerin birinde ve hemde Cüneyd'in çok müşğül bir durumda kaldığı sıralarda, Türk Hakanı uzun zamandan beri İslâm dinine karşı duyduğu ilgiyi bir fırsatını bularak açıklamış ve Ondan zihnini kurcalayan bir kısım suallerin aydınlatılmasını istemiştir. Cahız büyük bir şans eseri olarak söz konusu eserinde İslâm dininin gerçek mahiyetini öğrenmek için Cüneyd'le Türk Hakanı arasında geçen bu karşılıklı konuşmaya geniş yer vermekte ve bütün ayrıntıları ile zikretmektedir.

Türk Hakanını buna zorlayan sebepler arasında öyle tahmin ediyorduk, İslam dininin bölgede uzun zamandan beri bir fenomen olarak bulunması, yani dal budak salması, ceryan eden harbler vs. nedeniyle Araplarla sıklık karşılaşması, onlardan bir çok esirler alması ve bütün bunlardan daha önemlisi kendisinden bir çok kereler yardım isteyen Aşağı Türkistan halkı ve mahallî Türk hükümdarının müslüman olmaları vardır. Cahız'ın rivayetlerine göre, Cüneyd bu uzun mücadele yıllarında bir defasında Türk Hakanının kısıkaçı arasında kalmış ve bundan çok korkmuştu. Hakan, Cüneyd'in bu zor durumunu görünce, O'na korkmamasını söyledi. Eğer O, Cüneyde bir kötülük yapmasını istemiş olsaydı daha Cüneyd'in derlenip toparlanmasına fırsat vermeden ordusunu toz duman

* Cahız'ın bu meşhur eserinin yazma bir çok nüshaları vardır. Arapça baskılarının en son ve daha mükemmeli, A.M. Harun tarafından hazırlanmış ve *Resailü'l-Cahız* serisinde I. s. 5-86 neşredilmiştir. Kahire, 1964. İngilizce, Fransızca, Almanca gibi belli başlı dillere çevrilen bu eser R. Şeşen tarafından sor bir kere daha "Hilâfet Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri" adıyla yayınlanmıştır. Ankara, 1967.

edebilirdi. Halbuki O'nun maksadı başka idi. Hakan İslâm dinini çok iyi bildiğine kani olduğu Cüneyd'e, İslâm dini ve bu dinin sosyal bir kısım konulardaki hükmünü sormak ve öğrenmek istiyordu. Onun içinde Cüneyd'e korkmamasını söyleyerek,

“— Biz” dedi, “İşlerimizde hile düşünmeyen bir milletiz. Hileyi sadece harblerde mubah sayarız. Eğer harb hilesiz -ve düşmanlarımız bize mertçe davranmış olsalardı- biz hileyi bile mubah görmezdik.” demiştir¹⁴⁵.

Cahız'ın gerçektende çok ayrıntılı olarak naklettiği bu buluşma ve karşılıklı görüşmede, Türk Hakanı Güneyde İslâm dininde *zinanın* yeri, nâmuslu bir kimseye her türlü *iftira etmekten* çekinmeyen bir adamın durumu, *hırsızlık* yapanlara ve başkalarının mallarını *gasb* ve *yağma* edenlere uygulanacak cezalar, insan *öldüren*, veya *kulak burun* gibi insanların önemli uzularını kesen kimseler hakkındaki dinî hükümler, *yalancılık* koğuculuk yapanlar, toplumda *emniyeti bozan* ve onları birbirine düşüren kimselerin durumu gibi, İslâm dininin sosyal hayatda daha da ahenkli bir düzen sağlamak için ortaya koyduğu hüküm ve prensiplerini sormuştur. Cüneyd'in bu önemli meseleler hakkındaki görüşlerini büyük bir dikkat ve titizlikle dinleyen Türk Hakanını asıl hayrette bırakan mesele, O'nun insan aklının kavrayış gücü yolundaki hikemî izahları olmuştur.

Cüneyd'in insan aklının kapasitesinin mahdut olduğu, bu yüzden insanın hata yapmaması için mutlaka yüce bir mürşide yani *Cenabı Hak-
kın* vahyine mazhar olan bir Peygamber'e ihtiyacı olduğu yolundaki tahlili ve konuyu bu şekilde toparlamasından son derece duyulanan Türk Hakanı Ona;

“Sen şimdiye kadar bana bundan daha değerli bir söz söylemedin. Hele bu son sözlerin kalbime derin bir kaygı attın. Bana uzun fikirler vermiş oldun!” diyerek samîmî itiraflarda bulunmuştur¹⁴⁶.

Bu uzun konuşmalar, Türk Hakanının İslâm dini hakkında takındığı fevkalade müsait tavır göstermesi bakımından ayrı bir özellik taşımaktadır. Türk Hakanı, anlayabildiğimiz kadarı ile dini toplumun ahlâken yücelmesi ve cemiyetin daha da sağlam bir bünyeye kavuşması için yapıcı bir unsur olarak kabul etmektedir. Bunun en büyük delili, O'nun daha ziyade

¹⁴⁵ el-Cahız, Menakab et-Türk, (Resailü'l-Cahız,) I, s. 78.

¹⁴⁶ el-Cahız, Türklerin Faziletleri, çev. R. Şeşen, s. 89.

toplumun ahlâkî yönünü ilgilendiren belirli konularda ve bir nevi her toplumun müşterek problemi niteliğinde olan hususlarda İslâm dininin öngördüğü hükümleri ve hal çarelerini daha yetkili bir kimseden duymasını istemesidir. İtikad, ibadet gibi dînî meseleler bu karşılıklı konuşmalarda hemen hemen hiç yer verilmemiş olması ayrıca dikkatimizi çekmektedir.

b—*Konu İle İlgili Bazı Hususların Aydınlatılması*: Bununla beraber bu önemli konunun aydınlatılması gereken bir çok yönleri bulunmaktadır. Bunların başında, Türk Hakanının *kimliği*, olayın geçtiği *yer ve tarihinin* tesbiti gelmektedir. Gerçi Cahız'ın eserinde Cüneyd'le konuşan Türk Hakanının adı zikredilmemiş isede bu sadece yazarımız Cahız'a has bir durum değildir. Arapları Aşağı Türkistandan sürüp çıkarmak için, senelerce mücadele eden bu Türk Hakanının kimliği hakkında klasik kronolojilerde de ne yazık ki fazla bir bilgi verilmemektedir.

Fakat, Ana Yurt'daki çağdaş gelişmeler değerlendirildiğinde, konunun bu müphem yönlerinin açıklığa kavuşturulması hiçte zor değildir. Şöyle ki, Bu sıralarda Aşağı Türkistan'ın *Talas* ve *Çu* nehirleri havzasında Türkeslerin kuvvet kazandıkları¹⁴⁷, ve 716 yılında Doğu Göktürk Hakanı Kapağan Kağan'ın öldürülmesi üzerine yine Türkeslerden Sulu Han'ın dağılmış Türk birliklerini toplayarak büyük Türkes devletini kurduğu görülmektedir (712-738). Sulu Han, Araplara karşı bir çok başarılı harpler yapmış hatta onları Aşağı Türkistandan sürüp çıkaracak hale gelmiş, o kadarki onun sevkettiği ordular Belh'e kadar ulaşmıştır. İşte kaynaklarda her nedense adı zikredilmeyen ve fakat, "*Hakan! En büyük hükümdar. Türk hükümdarı*" diye bahsedilen ve Cüneyd'te dahil bir çok Arap valilerine kan kusturan bu büyük Türk Hakanının adı hiç şüphesiz SULLU HAN'dır.

Bu önemli olayın yer ve tarihine gelince; Cahız'ın rivayetlerinden anlaşıldığına göre Cüneyd bu konuşmaların geçtiği harplerde, Türk Hakanı tarafından çepce çevre sarılmış ve ordusunun topyekun imhası sadece O'nun insafına kalmıştı. Yukarıda Cahız'ın ana hatları ile temas etmeye çalıştığı bu ve buna benzer olaylar, dikkat edilirse tarihte ancak "*Geçit Günü Muharabeleri*- يوم الغزاة " adıyla bilinen ve Cüneyd'in çok büyük zayıflatır verdiği harplerde olmuştur. Mamefih bütün bu rivayetler değerlendirildiğinde, Türk Hakanının, Cüneyd'le olan bu uzun muhavereleri

¹⁴⁷ Kurat, A., Kuteybe b. Müslim Havrizm ve Semerkant'ın Zaptı, AÜDTCF. Dergisi, 1958, VI, s. 5. sf. 388.

muhtemelen 729-730 yılları arasında ve Semerkant'a çok uzak olmayan bir yerde (Kiş üzerinden Semerkant'a 24 km.) cereyan eden malum "Geçit Muharabeleri"¹⁴⁸ sırasında vuku bulmuş olması gerekmektedir.

c—*Türk Hakanına İslâma Davet Heyeti Gönderilmesi*: Bütün bu olaylar ve Sulu Han'ın İslâm dinine gösterdiği derin ilgi, Arap valileri hatta o devrin Halifesi olan Hişam da yeni ümitler doğurmuş ve bir takım hayırlı gelişmelere sebep olmuştur. Bu görüşmelerden büyük ümide kapılan Hişam çağdaşı Türk Hakanına bir heyet göndererek Onu İslâm dinine davet etmeye karar vermiştir. Bu sırada Orta Asya mahallî Türk hükümdarlarının bir çoğu zaten müslüman olmuştu. Onlar müslüman olduktan sonra İslâmî hayatlarında görülen zik-zaklar bir tarafa, müslüman Arap idarecilerine karşı her hâlükârda kesin ve düşmanca tavırlar takınmaktan vazgeçmişlerdi. Bu ise müslüman Arap idaresinin lehine olarak tesbit edilmesi gereken bir durumdu.

Hişam'ın gönderdiği ve Şam'dan kalkarak Orta-Asyanın iç kısımlarına kadar uzanan ve Türk Hakanının askerî karargâhında kabûl ve günlerce Hakan tarafından misafir edilen bu müslüman Arap heyeti hakkında değerli İslâm coğrafyacısı Yâkût'un ilgi çekici rivayetleri vardır. Yâkût'un bu olayla ilgili rivayetlerinin asıl kaynağının *İbnü'l-Fakih*'in Meşhed kütüphanesinde bulunan eseri olduğu Z.V. Toğan tarafından açıklanmıştır. Yâkût'un meşhur *Mu'cemü'l-Büldân* adındaki kıymetli eserinin Türkistan maddesi ile ilgili bölümünde bir biri ile uzaktan yakından pekte ilgisi bulunmayan ve fakat bir çok kıymetli malumatlar yanısıra kayd ettiği bu geniş rivayetinin hulasası şudur:

"Türk Hakanı Hişamın elçisi geldiğinde onları gayet tabî bir şekilde ve elinde eyer olduğu halde atına binmek üzere hazırlanırken karşılamıştır. (Belkide bunu kasıtlı olarak yapmıştı. Zira harbe hazır olmak barış için olsa bile Türklerin geleneğinde de vardır.) Türk Hakanı, Arap heyetini kabul ederek önce, Onların eti bol ve ekmeği az olan bir evde (otağ) misafir edilmelerini emretmiştir. Böylece onlara Türk misafirliğini göstermiş olacaktı. Aradan bir kaç gün geçtikten sonra heyeti huzurunda kabul eden Türk Hakanı tercüman vasıtasıyla maksatlarının ne olduğunu sormuştur. Bunun üzerine müslüman elçiler, kendisinin sapık bir yolda (dalalet içinde) olduğunu, İslâm dinini kabul ettiği takdirde hidâyete, dolayısıyla dünya

¹⁴⁸ et-Taberi, VII. s. 75 vd. İbnü'l-Esir, V. s. 162. Shaban, M.A. a.g.e. s. 112.

âhîret saadetine olacağını bundan Halîfenin de çok memnun olacağını söylemişlerdir. O zaman Türk Hakanı,

“—İslâm nedir-وما الاسلام-” diye sormuştur. Heyetin sözcüsü olduğuna kânî olduğumuz ve kaynaklarda henedense adı zikredilmeyen bu zat Türk Hakanına dilinin döndüğü kadarı ile İslâm dininin *yasaklarını, şartlarını, emirlerini ve ibadetlerini* büyük bir heyecanla izah etmiştir. Bundan sonra heyetle günlerce meşgul olmayan Türk Hakanı, onları kendi hallerine bırakmıştır. Daha sonra bir gün müslüman elçileride yanına alan Türk Hakanı komutanları ile birlikte yüksekçe bir tepeye çıkmışlardır. Kısa zamanda hazırlanan ve yüz bin kişi kadar oldukları tahmin edilen bir ordu ile son derece disiplinli ve muazzam bir askerî merasimden sonra Hakan herkesin merakla beklediği kararını açıklamış ve Tercümanına dönerek aynen şöyle demiştir:

«قل لهذه الرسول؛ ان ليس في هؤلاء حجام ولا اسكاف ولا خياط فاذا اسلموا والتزموا شرائط الاسلام من اين يأكلون»

“—*Bu elçilere (aynen) söyleyiniz! Bu (gördüğünüz) silahlı süvarilerin içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı, ne de bir terzi (dokuyucu) vardır. (Hiç bir sanatkâr yoktur.) Şimdi bunlar müslüman olupta İslâm dinin şartlarını yerine getirmeye kalkıştırlarsa nereden yiyecekler, (yani geçimlerini nereden temin edeceklerdir)*”¹⁴⁹.

d—*Yâkût'un Rivayetlerinin Umumî olarak Değerlendirilmesi*: Bu rivayetlerin umumî seyrinden de anlaşılacağı gibi, Hişam'ın hangi Türk Hakanına böyle bir heyet gönderdiği, Hakanın ismi, heyetin kimlerden oluştuğu, ne zaman ve hangi yollardan geçerek Türk Hakanına ulaştığı zikredilmemektedir. Bu kavmin, hangi Türk kavmi olabileceği hakkında herhangi bir izaha da lüzum görmemiştir. Fakat bundan daha da önemlisi, heyetin bu muhteşem geçit resminin dışında Türk yurtlarındaki müşâhadeleri hakkında fazla bir bilgi de verilmemektedir. Bütün bu olumsuz yönlerine rağmen konunun tarih otoritelerinin dikkatini çekmediği ve tamamen ham bir malzeme yığını halinde bulunduğu da zannedilmemelidir.

Her nedense Yâkût'un söz konusu rivayetlerine temas eden Tarih otoriteleri genellikle olayı dinî olmaktan ziyade politik yönlerden değerlen-

¹⁴⁹ Yakût, el-Büldan, II, b. 24. Kazvîni, Asaru'l-Bilâd, Beyrut, 1969, s. 511.

dirme yoluna gitmişler¹⁵⁰ ve bunda şüphesiz isabetli de olamamışlardır. Meselâ: Hişam'ın sefirlerini, Türk Hakanın elinde eyeri olduğu halde çok sâde bir şekilde karşılamaı üzerinde duran W.Barthold ve Marquart gibi yazarlar, Gök-Türk Hakanlarının hayatlarının ibtidaîliğini (sadelik değil) iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir¹⁵¹. Halbuki O'nun böyle davranması Gök Türk Hakanlarının ilkel bir yaşayış içinde olduklarını sergilemekten ziyade, Şam'da büyük bir debdebe ve ihtişam içinde yaşayan Hişam ve O'nun sefirine pek fazla bir önem vermediğini göstermek içindir. Nitekim olayların akışı bizim bu görüşümüzü desteklemektedir.

Hişam'ın Türk Hakanını İslâm dinine davet etmekten asıl maksadının ne olduğu hakkında pek fazla bir yorum yapmayan çağdaş otoriteler, bu hadisenin diğer tarihî olaylarla irtibatı, Halife Hişamı böyle bir heyet göndermeye sevkeden sosyal ve siyasî sebebler üzerinde de durmamışlardır. Hatta, Cahız'ın gerçekte kıymetli bir belge niteliğinde olan Hakan-Cüneyd görüşmesi ile ilgili geniş rivayetleri bile her nedense fazla dikkat çekmemiştir. Halbuki bu olayları, birbirinden ayrı münferid olaylar gibi mutalea etmemize imkân yoktur. Hakan, Cüneyd ve Hişam bu kabil olayların gelişmesine yön ve şekil veren üç önemli simadır. Bu durum Türk Hakanının hiçte beklenmedik bir zamanda ve feci bir şekilde öldürülmesine kadar devam etmiştir.

Gerçekte Hişam'ın Sulu Han'a böyle bir tebliğ heyeti göndermesinin asıl nedeni, yukarda da kısmen temas edildiği gibi O'nun İslâm dinine derin bir ilgi duyması ve Cüneyd'le bu dinin sosyal ve ahlâkî meseleleri hakkındaki ahkâmı üzerine çok geniş müzakerelerde bulunmuş olmasıdır. Nitekim, Cüneyde, bu hususlardaki fevkalâde makul açıklamalarından dolayı Hakanın büyük bir açık kalblilikle: "*Sen bundan değerli bir söz söylemedin. Bu sözünle kalbime derin bir kaygı attın*", demesi O'nun İslâm dini hakkındaki hüsnü niyetini açıkca göstermektedir¹⁵². Cüneyd'inde özellikle bir müslüman olarak bundan ziyadesiyle memnun olacağı pek tabî idi. O'da bu konuşmalardan sonra Türk Hakanına karşı duyduğu hayranlığı açıkca ifade etmiş ve: "*Ben ömrümde bu Türk'ten daha vefalı, daha insaflı, daha anlayışlı, daha zekî birini görmedim*", diyerek samîmî itiraflarda bulunmuştur¹⁵³.

¹⁵⁰ Togan, Z. V., İbnü'l-Fakih'in Türklere aid Haberleri Belleten, XII, S. 45. s. 11-16.
Turan, O., Türk Cihan Hakimiyeti, İst. 1969, I. s. 142.

¹⁵¹ Togan, Z. V., Umûmi Türk Tarihine Giriş, İst. 1970, s. 51-52.

¹⁵² el-Cahız, a.g.e.,s. 89.

¹⁵³ el-Cahız, a.g.e.,s. 89.

Türk Hakanı ile bir Arap komutanı arasında belki de ilk defa ve Cüneyd'in en kritik anlarında ceryan etmiş olan İslâm dini hakkındaki bu konuşmaları gerek Türkler, gerekse Araplar hatta Şam'da hilâfet merkezinde büyük yankılar yapacağı gayet tabiidir. Ayrıca Cüneyd'in, hilâfet ülkelerinin en karışık bölgelerinden biri olan Aşağı Türkistanla yakından ilgilenen ve sık sık haberler bekleyen Halife Hişam'ı böylesine önemli bir hadiseden haberdar etmemesi bizce imkansızdır. Nitekim Taberî de Cüneyd'in mezkûr geçit harblerinin akabinde ve belki de Türk Hakanının geri çekilmesinden sonra derhal şair *Nehar b. Tevsia* ve *Züme' b. Süveyd el-Mürî* Aşağı Türkistanda olup bitenleri anlatmak ve Semerkant Amili *Sevre*'nin şehid olduğunu bildirmek üzere Hişam'a elçi olarak gönderdiği rivayet edilmektedir¹⁵⁴. Aşağı Türkistanda ceryan eden olaylara bu vesile ile daha yakında muttali olan Hişam, Cüneyd'e 30,000 mızrak ve kalkanla birlikte 20,000 kişilik taze bir kuvvet göndermiş ve gerekirse yeniden 15,000 kişilik bir mevalinin takviye gücü olarak askere alınması için de (Dîvanü'l-Ceyşe kaydedilmesi) Cüneyde bizzat yetkiler vermiştir¹⁵⁵.

e—*İslâm Dinine Davet Edilen Türk Hakanının Kimliği*: Şimdi yukardan buraya kadar yaptığımız bu açıklamalardan sonra önemli bir soruyu cevaplandırmaya çalışacağız. O da, Hişam'ın İslâm dinini kabule çağırıldığı Türk Hakanı kimdir? sorusudur.

Emevîlerin son ikbal dönemini yaşatan Hişam devrinde (719-723) yukarda da işaret edildiği gibi *Talas* ve *Çu* havzalarını da içine alan geniş bir sahada, Türkesleri meydana getiren Türk varlığının Sulu Han'ın idaresinde büyük bir devlet kurdukları bilinmektedir. Sulu Han'ın değerli komutanlarından *Baga Tarkan*¹⁵⁶ İslâmî kaynaklara göre "Kür-Sul-کورصول" ¹⁵⁷, milli kaynaklarımızda *Kül-Çur* ile birlikte Aşağı Türkistana sürekli akınlar yaptığı düşünülürse Hişam'ın İslâm dinini kabul etmesi için bir davet heyeti gönderdiği bu Türk Hakanın Türkes devletini kuran Sulu Han'dan başkası olmaması gerekmektedir. Nitekim büyük Türk alimi Z. V. Toğan da İbnü'l-Fakîhle ilgili olarak yayınladığı bir makalesinde aynı görüşü ileri sürmektedir¹⁵⁸. Bu takdirde Hişam'ın muasırı Türk Hakanı Sulu Han'a böyle bir heyeti, Cüneyd b. Abdurrahman'ın valiliği sırasında, muhteme-

¹⁵⁴ et-Taberî, VII, s. 79.

¹⁵⁵ et-Taberî, VII, s. 79; el-Belâzürî, II, s. 527.

¹⁵⁶ Chavannes, E. Documents, Paris, 1900, s. 46.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esir, V, s. 153, 154; et-Taberî, VII, 64, 65.

¹⁵⁸ Toğan, Z. V., a.g.mk. Belleten IX, S. 45, sf. 13.

len geçit harblerinden sonra 730-733 yılları arasında göndermiş olması gerekmektedir.

Türkeş Hakanlığının merkezi Talas ve Çu nehirleri arasında belki Çu nehrine daha yakın bir yerde olmasına rağmen¹⁵⁹, Hakan'ın elçileri burada kabul ettiği şüphelidir. Nitekim Yâkût'un rivayetleri de bu merkezdedir. Türk Hakanı, Hişamın heyetini muhtemelen Semerkant kuşatmasından sonra geri çekildiği ve ordusunun dağlık ve ormanlık bir bölgede kurduğu askerî karargâhta kabul etmiş ve bu daveti gayet kibar bir şekilde reddetmiştir.

f—*Hakanın İslâm Dinini Kabul Etmesine Mani Olan Sebebler*: Türk Hakanının İslâm dinini kabul etmede kendini mazur göstermek için ileri sürdüğü sebebler ve düzenlediği büyük askeri merasim konunun kısmen de olsa yorumlanması gereken yönlerini teşkil etmektedir. Kanaatimize göre, Türk Hakanı, Halife Hişam tarafından İslâm dinini kabule davet edildiği zaman O, bu Yeni Dini Türk milletine içtimaî tesirleri yönünden değerlendirmiş ve bunda da geleneklere sadık kalmıştır. Hakan, her şeyden önce Yeni Dinin Türk toplumu ve onun askerlik ruhuna müsbet ya da menfî yönlerden ne dereceye kadar tesir edebileceğini düşünmüştür. Türk tarihinde bunun başka acı misalleri de vardır. Zira Budizm ve Hıristiyanlığa giren Türklerin eski militeri aktivitelerini ve kahramanlıklarını kaybettikleri görülmüştür¹⁶⁰.

Elçiyi dinledikten sonra Hakan bir kaç gün bütün yönleri ile bu ciddi meseleyi ele almış ve bir karara varmak istemiştir. Bu süre zarfında belki yakın komuta arkadaşları ile ciddi istişarelerde de bulunmuş olmalıdır. Fakat O'nun en sonunda Türklerin millî karakterini yansıtan büyük bir askerî merasim yaptırması bu bakımdan önemli bir anlam taşımaktadır.

¹⁵⁹ Barthold, W., Türk md. Dairetü'l-Maarifi' l -İslâmiye, V. s. 45.

¹⁶⁰ Ögel, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, I. s. 99. Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya, II. s. 18. Türk Hakanlarının, Türk milletinin askerlik ruhunun korunması için tarih boyunca büyük bir titizlik gösterdikleri ve onların bu köklü meziyetlerini dumura uğratacak veya tahrib edecek mistik inançlara pek fazla iltifat etmedikleri görülmektedir. Nitekim Göktürkler devrinde eski Hint-Baharat Yolunda büyük ölçüde tesiri ile Budist misyonerleri Orta-Asyanın iç kısımlarına kadar ilerleyerek Türk boyları arasında yoğun bir propagandaya girişmişlerdir. Bu Budist misyonerlerinin büyük ölçüde tesiri altında kalan Göktürk Hakanı Bilge Kağan, Budizm'in Türklerin resmi dini olmasını istemesi üzerine, büyük devlet adamı Tonyukuk Han, üç Gök-Türk Hakanına hizmet etmiş olan bu emektar vezir, O'na büyük bir açık yüreklilikle "Buda dını Türkün askerlik ruhuna çok kötü tesirler edecektir" diyerek onu bu fikrinden caydırmış ve büyük bir felaketi önlemiştir.

O. Turan, değerli Türk tarihçisi bu kabil teşebbüslerin başarısızlığına sathî olarak dokunmakta ve buna "İslâm dini ve medeniyetinin bu uzak diyarlarda yayılması için henüz cazibesinin duyulmadığını" önemli bir sebep olarak ileri sürmektedir¹⁶¹.

Türk Hakanının, Yeni Dini kabulde gösterdiği bu tereddütler bize öyle geliyor ki birazda elçinin İslâm dinini kuru bir *sevap* ve *günah* veya *emir* ve *yasaklar* manzumesi olarak izah etmesinden ileri gelmiştir. Zîra elçi İslâm dinini bir günah ve sevap çerçevesi içinde anlatmaya çalışmış, bu Yüce Dinin bir toplumu fert ve cemiyet olarak yeniden ihya ve inşasında gösterdiği dinamizm ve ruh yapısını bir türlü dile getirememiştir. Türk Hakanını kararsızlığa iten asıl meselede bu olsa gerektir.

Yukarda da işaret edildiği gibi, Türk Hakanı böylesine ciddi bir meselede çok hüsnü niyetli olmasına rağmen her nedense karar vermede bir hayli zorlanmıştı. İşte elçinin asıl başarısızlığı da burada düğümlenmektedir. Elçi, Türk Hakanını tereddüte sevkeden asıl noktaların neler olabileceğini ne düşünmüş ve ne de anlamaya çalışmıştır. Türk Hakanı için, İslâm dinini kabul etmek şahsî ve özel bir mesele değildi. Konu bütünüyle Türk toplumunu ilgilendiriyordu ve bir çok meseleleri de beraberinde getirmişti. Böyle bir inanç değişikliğinin Türkleri ayakta tutan, askerlik ruhuna etkisi ne olacaktı? Türkistandaki bu siyasî çalkalanmalar, Arap valilerinin aşırı tutumları, her vesile ile rahatsız edilen ve bir çoğuda müslüman olan Türk toplumunun acıklı durumu ve daha bunun gibi bir çok meseleler. Bunların çözümü nasıl olacaktı. Konunun dînî olduğu kadar siyasî bir yönü daha bulunmakta idi. O da eğer Türk Hakanının müslüman olmasından maksat, bundan önceki diğer bir kısım mahallî Türk hükümdarlarında görüldüğü gibi, Arap idaresini kayıtsız şartsız kabul etmek ve Horasan valilerinin itaati altına girmekse buna imkan yoktu.

Bütün bu izahlarımızdan anlaşıldığı gibi, belki bir yaklaşım ve taktik hatası yüzünden Türk tarihi ve İslâm dini için bir dönüm noktası olabilecek bu büyük fırsat ne yazık ki değerlendirilememiş ve bu iyi başlangıç hayırlı bir sonuca ulaştırılamamıştır. Bu incelemenin önsözünde de ifade edildiği gibi, eğer şartlar müsait, müslüman Araplar O'nun müslüman olmasında daha samîmî olsalardı, Sulu Han nerede ise geleneksel *Gök Tanrı dinini* bırakarak müslüman olacaktı.

¹⁶¹ Turan, O., a.g.e., I. s. 142.

Bu takdirde, A.S. Buğra Han'ın müslüman Türk halkının maşerî vicdanında kurmuş olduğu maneî taht üzerine çok daha önce Sulu Han oturmuş olacak ve bu ilahî kasırga Türk yurtlarında ve göçebe Türk boyları arasında çok daha önce esmeye başlayacaktı. Artık kendilerini İslâm dininin ulvî cazibesine kaptıran Türk halkının gönlünde A.S. Buğra Han değil, Sulu Han efsaneleşmiş ulu bir Sultan olacaktı.

III. BÖLÜM

İLK DEVİRLERDE İHTİDA EDEN MAHALLİ ARİSTOKRATLAR

Araştırmamızın bundan önceki bölümlerinde, Emevîler devrinde, Aşağı Türkistanda ihtida eden ilk mahallî Türk Hanları üzerinde durulmuş, kaynakların bu yöndeki dağınık rivayetleri ilk defa bir araya getirilerek umûmî bir senteze doğru gidilmiştir. Bu son bölümde ise, konuyu tamamlaması bakımından kısmen de olsa bu devirde ihtida eden mahallî Aristokratlar üzerinde durulacaktır.

Aşağı Türkistanda, ihtida eden Türk asıllı hükümdarlar yanısıra şu veya bu nedenlerle İslâm dinini kabul etmiş aristokrat tabakaya mensub, diğer bir ifade ile zadeğânlarda vardır. Bu devirde müslüman olan zadeğânların sayılarının kaynaklarda zikredilenlerden mutlaka daha fazla olması gerekmektedir. İslâm Tarihçileri, genellikle siyâsî olaylar ve bu olayların kahramanları ile ilgili rivayetlere ağırlık verdikleri için bu kabil ihtida olayları hakkındaki bilgilerimiz ne yazık ki son derece sınırlıdır. Bunlar da ancak siyâsî, yada sosyal olayların izahı sadedinde bize kadar ulaşmış olan dolaylı bilgi ve rivayetlerden mümkün olmaktadır. Temel kaynaklardan tesbit edebildiğimiz kadarı ile bu devirde ihtida eden, aristokrat tabakaya mensûb gayri Arap müslümanlar şunlardır.

1—Ğazvan (غزوان) Kaynaklarda, Ceyhun yolu üzerinde ve Aşağı Türkistanın önemli stratejik bir yeri olan *Žem* mıntkasının sahibi olduğu bildirilmektedir ¹⁶². Mühelleb b. Ebî Sufra zamanında ve Onun telkinleri ile müslüman olmuştur (697-701). Müslüman olduktan sonra Arap orduları safında yer alan Ğazvan, el-Mühelleb'in oğlu Yezidle birlikte Aşağı Türkistan seferlerine katılmıştır ¹⁶³.

O'nun oğlu ki kaynaklarda İbn Ğazvan olarak geçmektedir, Abbasîlerin kurduğu gizli örgüte bağlı "*Duat*" ları (propagandacı militanları) arasında idi. Emevîlerin yıkılmasında Abbasîlere hizmet etmiştir ¹⁶⁴.

¹⁶² Yâkût, el-Büldan, III, s. 151.

¹⁶³ et-Taberi, VI, s. 351.

¹⁶⁴ et-Taberi, VI, s. 369.

2—Bâzam (بادام), İslâmî fetihler sırasında müslüman olan mahallî hükümdarlar arasındadır¹⁶⁵. Merve'r-Revz melikidir. Toharistan hükümdarı Nizak'ın Kuteybeye karşı başlattığı ayaklanmada, Bâzam da daha diğer bir kısım mahallî hükümdarlar gibi meselâ, Isbahbiz, Suh-rab, Tursul, Nizak'ın safında yer almışlardır¹⁶⁶. Fakat Kuteybe, büyük bir kararlılıkla bu asi hükümdarlar üzerine yürüyerek hepsini sindirmiştir. O'nun belki de bu sıralarda Müslüman Fatihe sadakatini göstermek için İslâm dinine girmiş olması gerekmektedir.

3 — Dihkân Hîne (خینه) Buhara Dihkânı olup aynı zamanda yöre-nin gerçektede nüfuzlu kimseleri arasındadır. Kuteybe tarafından Buha-ranın baş döndürücü bir şekilde kolonize edilmesi ve İslâmlaştırılması sı-rasında müslüman olmuştur. Aşırı zenginliği ile ün salan Hîne, Buharanın daha ziyade zadeğân sınıfının tercih ettiği Konaklar Mahallesi'nde ikâmet etmekte idi.

Hîne, Kuteybenin de telkini ile Yeni Dine girmiş ve müslüman ol-duktan sonra, bizzat Hz. Peygamberin diğer bir ismi olan Ahmed adını almıştır¹⁶⁷. Narşahî bütün bu Konaklar mahallesinin Dihkân Hînenin mülkü olduğunu kaydetmektedir. Buhara'ya gelen, yüksek seviyeli me-murların hemen hepsi Arap vali ve ileri gelenleri Dihkân Hîne'nin köşkle-rinde otururlardı¹⁶⁸.

Buharanın, İslâmlaştırılması sırasında, ve daha sonraları, Dihkân Hîne'nin dışında aristokrat tabakaya mensub daha bir çok kimseler, bu arada diğer Dihkânlar'ın İslâm dinine girmiş olmaları gerekmektedir. Nitekim Nasr b. Seyyar'ın Semerkant'da ikâmet etmekte olduğu sırada (738) damadı ve Buhara hükümdarı Tuğ Şad'la, Buharadan gelmiş olan iki Dihkân arasında geçen ve Tuğ Şad'ın ölümü ile sonuçlanan müessif olaylar bizim bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Oysa, Taberî bu iki Dih-kân'ın bizzat Nasr b. Seyyar'ın telkin ve delâleti ile müslüman olduklarını kaydetmektedir¹⁶⁹.

4—Dîvaşnîç (دیواشنیچ), Semerkant Dihkânı; yerli aristokratlardan müslümanlar arasında zikretmemiz gereken belki de en önemli sîmalar-

¹⁶⁵ el-Ya'kûbî, II, s. 286.

¹⁶⁶ et-Taberî, VI, s. 446.

¹⁶⁷ Narşahî, s. 81. Barthold, W., Turkestan, s. 106.

¹⁶⁸ Narşahî, s. 80.

¹⁶⁹ et-Taberî, VII, s. 176.

dan biri şüphesiz bu Dîvaşnîç veya Dîvaştîc'dir. Semerkant'ın zengin ve çok nüfuzlu kimseleri arasındadır. O'nun ne zaman ihtida ettiği hakkında temel kaynaklarda misâlini sık sık gördüğümüz gibi fazla bir açıklama yoktur. Kuteybe zamanında ve muhtemelen Semerkant'ın kolonize ve İslâmlaştırılması sırasında ihtida etmiş olması gerekmektedir. Fakat Onun Emevîlerin Meşhur valisi Cerrah b. Abdullah el-Hakemî ile olan samîmî münasebetlerine bakılırsa belkide O'nun delâleti ile müslüman olduğu akla daha uygun gelmektedir.

Dîvaşnîç, ilk zamanlarda müslüman Arap valileri ile, çok iyi bir diyalog kurmuş ve sosyal münasebetlerini de bir hayli geliştirmiştir. Hatta, O'nun bu devrin müslüman valileri ile olan bir kısım yazışmaları dahi vardır. Bunlar arasında O'nun Horasan valisi Cerrah'a gönderdiği mektup mutlu bir buluntu sonucu bize kadar ulaşmıştır. Dîvaşnîç'in bizim açımızdan fevkalâde önemli olan söz konusu mektubunda O, Müslüman Arap valisine son derece hürmetkâr ve samîmî bir ifade kullanmaktadır. Rivayetlerden O'nun Allahını bilen, Peygamberini tanıyan kültürlü bir müslüman olduğu görülmektedir. Nitekim O'nun, Ömer b. Abdü'l-Aziz'in malum valisi Cerrah'a yazdığı bu mektubda samîmî duygularla dolu şu ifadeler yer almaktadır.

“Emir el-Cerrah b. Abdullah'ın mevlâsı Dîvaşnîçten.... Ya Emir, Allah'ın selâm ve rahmeti sizin üzerinize olsun. Sizi Allah'a övüyorum. Ondan başka Tanrı yoktur... Cenabı Hak, Emire salah (iyilik) versin ve korusun... Malumdur ki Cenabı Hak, Emirlik rütbesini ehli (aile ve ahali) için kılınmıştır.. Merhamet ve yardım Allah'tan... Allah'ın selâm ve rahmeti sizin üzerinize olsun!”¹⁷⁰.

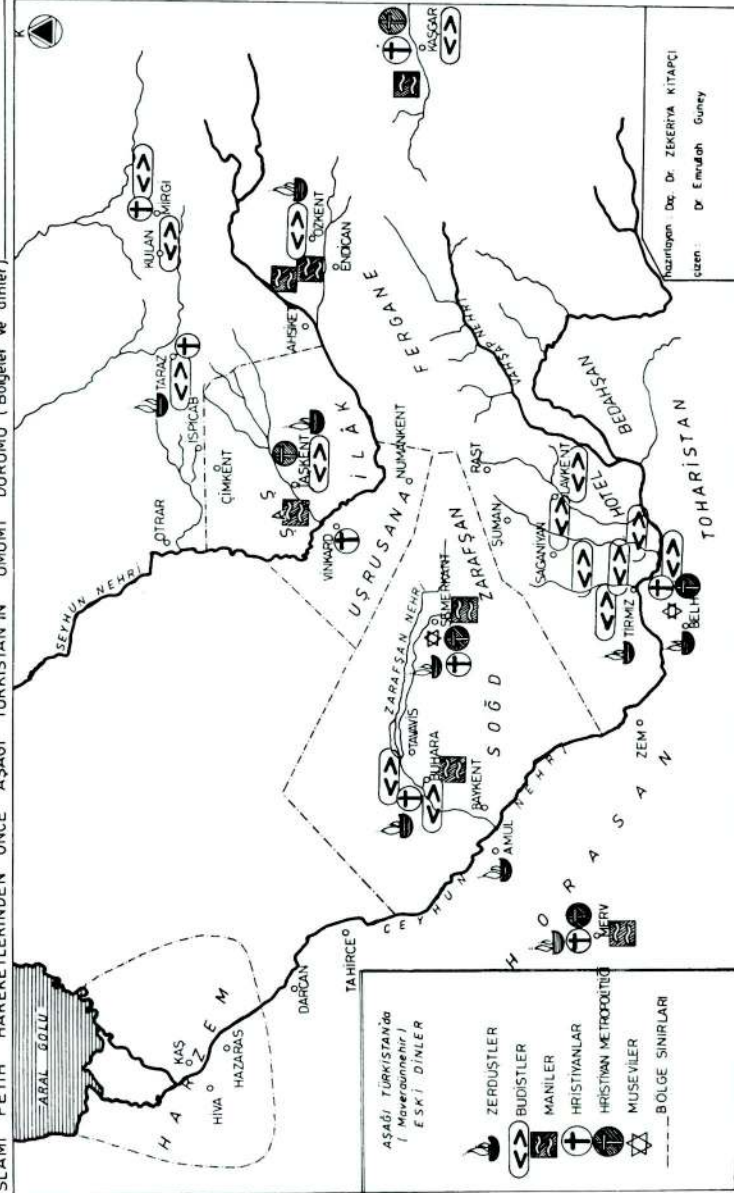
Fakat, Dîvaşnîç'in gerçek şahsiyeti ve kimliği hâlâ aydınlatılamamıştır. O'nun bazı yerlerde Soğd meliki ¹⁷¹, diğer bir kısım kaynaklarda ise Semerkant Dihkânı ¹⁷², olduğu zikredilmektedir. O devirlerde Dihkân sıfatının bir nevi toprak ağası olan kimselere verildiği nazarı itibara alınır, O'nun koca Soğd ülkesinin meliki olabileceğinin izahı biraz güç olacaktır. Zîra Soğd'un merkezi Semerkant'dır. Semerkant ise, büyük ölçüde, Türk nüfuzu altında olup, genellikle Türk asıllı hükümdarlar tarafından idare edilmekte idi. Bu zâtın, yine de nüfuzlu saygı değer bir kimse, Semerkant

¹⁷⁰ İnan, A., Orta Asyada Muğ-Kale Hafriyatında Bulunan Vesikalar, Belleten, VII. sayı, 27, s. 615.

¹⁷¹ İnan, A. a.g.mk.s. 615.

¹⁷² et-Taberi, VII. s. 10.

İSLAMİ FETİH HAREKETLERİNDEN ÖNCE AŞAĞI TÜRKİSTAN'IN UMUMİ DURUMU (Bölgeler ve dinler)

ve havalisinde ancak bir hükümdarın sahip olabileceği kadar geniş arazileri olan bir Dihkân olduğu akla daha makul gelmektedir. Nitekim, Taberîde, O'nun hükümdarlığından ziyade "*Semerkant-Dihkânı*" olduğu açıkça zikredilmektedir¹⁷³.

Fakat O'nun müslümanlığında samîmî olup olmadığı hâlâ münâkaşa konusudur. Bir kısım yazarlar, Dihkân'ın müslüman olmadığını ve fakat kendisini müslüman olmuş gibi gösterdiğini iddia etmektedirler¹⁷⁴. Dîvaş-nîç'in despotik buna rağmen huzûr ve sükûnu temin etmede aciz olan Arap idaresine karşı isyân etmiş olması, veya bilfiil bu isyan etmiş olanlara katılması, müslümanlığından şüphe edilmesine ne derece yeterli bir delil olur, ayrı bir münakaşa konusudur. Mamafih, *Dîvaşnîç*, *Said b. Amr el-Harâşî* zamanında (721-722), Aşağı Türkistanda çıkan isyanlara bilfiil katıldığı için boynu vurdurulmuş ve kafası da Irak'a gönderilmiştir¹⁷⁵.

5—Nemrûn (نمرون), Aşağı Türkistan'ın müslüman olan aristokratlarından bir diğeri de Ğarşistân meliki *Nemrûn*'dur Ğarşistân, Yâkût'a göre batısında *Herat*, doğrusunda *Gûr* ülkesi, kuzeyinde *Meur er-Reuz*, güneyinde *Gazne* ile çevrili dağlık bir arazidir¹⁷⁶. *Esed b. Abdullah*, Horasan valiliği sırasında (724-727) bu dağlık bölgeye bir akın düzenlemiştir. Nemrûn O'nunla önce bir sulh anlaşması yapmış daha sonra da *Esed*'in telkin ve delâleti üzerine müslüman olmuştur¹⁷⁷. Bundan sonra İslâmiyet kısa zamanda buralarda yayılmış ve köklemiştir. Yâkût, yöre halkından sitayişle bahsetmekte ve şöyle demektedir: "*Yerli halk çok iyi insanlardır. Hayra karşı özel bir tutkuları vardır*"¹⁷⁸.

¹⁷³ et-Taberî, VII, s. 10.

¹⁷⁴ İnan, A., a.g.mk. Belleten, s. 615.

¹⁷⁵ et-Taberî, VII, s. 11.

¹⁷⁶ Yâkût, el-Büldan, IV, s. 193.

¹⁷⁷ et-Taberî, VII, s. 40.

¹⁷⁸ Yâkût, el-Büldan, IV, s. 193.

ان دیوانی دهقان اهل سمرقند و اسمہ دیوانیج

«واهلها صالحون وعلی الخیر مجلبون»

SONUÇ

Buraya kadar olan, bu geniş araştırma ve incelememizde ilk defa temel kaynaklara dayanarak, Emevîler devrinde, ihtida eden Türk Hükümdar ve kısmende aristokratları üzerinde durulmuş, konu ayrıntıları ile incelenerek bir senteze doğru gidilmiş ve önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bunlardan:

a—Emevîler Devrinde Orta-Asyada siyasî Arap hâkimiyetinin yerleştiği bütün bölgelerde, mahallî Türk Hanlarının nerede ise hemen hepsinin müslüman olduğu ortaya çıkmıştır. Aristokrat tabakalardan müslüman olanların sayılarında bir hayli yüksektir. İslâmiyetin yayılma ve yerleşmesi bakımından bu daha sonraki devirler için bir kısım hayırlı gelişmelere sebep olabilecek iyi bir başlangıçtır.

b—Bu vesîle ile müslüman olan Türk Hanlarının hayatları ve onların müslüman valilerle olan mücadeleleri temel kaynaklar taranarak belirli ölçüde aydınlatılmış ve ilk defa gün ışığına çıkarılmıştır.

c—Yine bu araştırmamızda mahallî Türk Hanlarının hükümdarlık devirleri üzerinde titizlikle durulmuş, çevre ve siyasî olaylar değerlendirilerek, onların hükümdarlık süreleri tesbit edilmek istenilmiştir. Elimizden geldiği kadar doğruya en yakın olarak tesbit etmeye çalıştığımız bu tarihler genel anlamda da olsa, okuyucuya tarih kronoloji hakkında ve olayları değerlendirmede bir fikir verebilecektir. Bütün bunlar mücadeleye katılan Türk Hanlarının gerçekten de uzun ömürlü olduklarını ortaya koymaktadır.

d—Burada, üzülererek ifade edelim ki İslâmiyetten önceki Türk tarihi ve kültürün nirengi noktalarından olan, "*Türk asâlet unvanları*"nın meselâ, *Tarhun, Yabgu, Sul Şâd, İhşid* ve daha buna benzer bir çoklarının kapsam ve şumülünün belirlenmediği yâni idâri bir sistem içinde Türk devlet geleneğinde ne ifade ettiğinin anlaşılmadığı görülmüştür. Ne yazık ki, bizim kendi tarih literatürümüzde bile bu hususlarda yeterli hiç bir çalışmanın yapılmadığı tesbit edilmiştir. İslâmî kaynakların Türk asâlet unvanları hakkında verdikleri kıymetli bilgiler de hâlâ dağınık ve tam bir ham malzeme yığını olarak gerçek araştırmacılarını beklemektedir.

e—Yine Emevîler devrinde siyasî Arap hakimiyetinin yerleştiği bütün bölgelerde, mahallî hükûmetlerin genellikle Türk asıllı hanedan aileleri tarafından idare edildikleri tesbit edilmiştir. Bu ise, Arap kaynaklarında *Maveraü'n-Nehr* (Aşağı Türkistan) olarak zikredilen bu geniş coğrafi bölgenin çok daha önceden Türkleştirilmesinde ne kadar büyük mesafeler katedildiğini çok açık bir şekilde göstermektedir. *Bütün bu açıklamalar İslâmî kaynaklarda sık sık görülen "TÜRK" kelimesinin bazıları tarafından iddia edildiği gibi "ACEM-yabancı" anlamına kullanılmadığının da en güzel bir delili olmaktadır.*

Hiç bir zaman tam ve mükemmel olduğunu iddia edemeyeceğimiz bu araştırma ve tesbit edebildiğimiz bu hususlar Türk tarihi için şüphesiz bir kazanç ve hizmettir. Öyle tahmin ediyoruz ki, bundan sonra bu sahalarda yapılması düşünülen daha mükemmel araştırma ve incelemeler için bizim bu mütevazî çalışmalarımız bir esas, bir çerçeve teşkil edecektir.

